

23 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

228-229

Voor ramptoerisme naar Rotterdam

Rampen op zee

De dramatiek van de ondergang van zeeschepen vanaf het jaar 1900, met aandacht voor o.a. preventie, milieu en berging. t/m 10 februari 1991

Maritiem Museum Prins Hendrik -
Leuvehaven 1 3011 EA Rotterdam
tel. 010-4132680

(Rampen op zee zijn blijkens onderzoek slechts zeer zelden door iets als noodlot veroorzaakt. Er moet verschil worden gemaakt tussen de aanleiding - de ongelukkige samenloop van omstandigheden, de druppel die de emmer doet overlopen - en de diepere oorzaken, de maatschappelijke keuzes en hun gevolgen. Rampen maken op brutale wijze het maatschappelijke falen evident.)

Ramp en Brand in Nederland

Rotterdams Historisch Museum/
Het Schielandhuis, Korte Hoog-
straat 31, Rotterdam tel. 010-
4334188

Van 10 november tot en met 26
januari. Openingsdagen: dinsdag
tot en met zaterdag van 10.00 tot
17.00 uur, op zon- en feestdagen
van 13.00 tot 17.00 uur. De ten-

toonstelling bestaat voornamelijk uit schilderijen en prenten. Al vóór de geboorte van de sensatiepers waren immers rampen een geliefd thema. Gelijktijdig met deze tentoonstelling loopt de expositie 'Brandblussen op papier': prenten van Jan van der Heyden, de uitvinder van de brandspuit wiens brandspuitenboek in 1690 verscheen.

Nog meer rampen

Iemand moet mij nog het verschil tussen rampen en catastrofes verklaren. Op het eerste gezicht lijkt een catastrofe als vreemd woord zwaarder te wegen dan de ramp, zelfs als zij nationaal is. Hoe het ook zij, er is kort geleden een boekje verschenen met de titel 'Catastrofen'. Het formaat (paperback) is in geen verhouding met de maat van de beschreven catastrofes en de redacteur heeft met de eigen hand alle schema's en illustraties hertekend, wat het boek een onverwacht persoonlijk karakter geeft.

Daams, J. H., (red.), **Catastrofen**,
(Amsterdam: Van Nigh en Dit-
mar, 1989. ISBN 90-236-6045-5.
Dit boek is gemaakt naar aanleiding van een bijeenkomst georganiseerd door de vereniging Het Nederlands Natuur- en Geneeskundig Congres op 19 november 1988 te Utrecht.

De lezingen aldaar gehouden zijn door de sprekers of, in het geval van professor Best, door een collega op schrift gesteld en door de eindredacteur voor publikatie in boekvorm gereed gemaakt. Ter aanvulling werd professor Pen bereid gevonden een hoofdstuk over economische catastrofes te schrijven. De besproken rampen lopen van 'kleine rampen' tot rampen op cosmische schaal.

De vraag of er op onze planeet natuurlijke rampen bestaan is overigens al langer aan de orde, zie bijvoorbeeld:

Timberlake, L., Wijkman, A., Natural disasters, acts of God or acts of Man?, (London [etc]: Earthscan, 1984) of Perrow, Charles, Normale Katastrophen. Die unvermeidlichen Folgen der Großtechnik, (Frankfurt am Main: 1987).

- 1 De vereniging Het Nederlands natuur- en Geneeskundig congres is een algemeen wetenschappelijke vereniging die ieder jaar een bijeenkomst organiseert gewijd aan een bepaald thema. Dit thema wordt dan in lezingen vanuit verschillende wetenschappen besproken. De vergaderingen zijn voor iedereen tegen betaling van een geringe toegangsprijs toegankelijk.
- 2

Informaties bij het secretariaat:

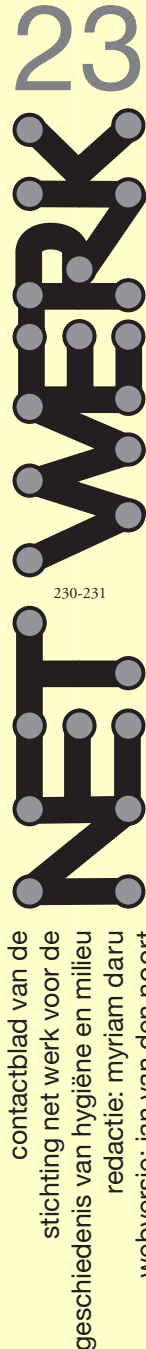
J.H. Daams
Van Leeuwenhoekhuis H5
Plesmanlaan 121
1066 CX Amsterdam

Het Teyler Initiatief

Het Teyler Initiatief gaat prijzen uitreiken aan personen die zich verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied van milieutechnologische kennisoverdracht. Er zijn twee categorieën: professionelen en niet-professionelen. De prijsvraag is een open competitie, iedereen kan kandidaten voordragen. De prijs per categorie bestaat uit een bedrag van f 15 en een replica van een bijzonder object uit Teylers Museum. Tot en met 31 januari 1991 kunnen kandidaten zich aanmelden of aangemeld worden bij het secretariaat van Het Teyler Initiatief (de heer B.C. Sliggers, Spaarne 16 2011 CH Haarlem, 023-319010, telefax 023-342004)). De prijsuitreiking is in het voorjaar 1991 gepland. Het Teyler Initiatief wordt financieel mogelijk gemaakt door het ministerie van VROM.

Monumenten

Op 21 november j.l. vond te Ede een symposium plaats over historische en geografische monumenten. Dr. A.A. Beekmanstichting.

Ziekte en geschiedenis

Op 16 november j.l. was er aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen te Rotterdam een studiedag over 'Ziekte en geschiedenis'. Giulia Calvi (auteur van o.a. 'Histories of a plague year') en Roy Porter (van het Wellcome Institute, auteur van o.a. 'In sickness and health' hielden er voordrachten. Het boek van Porter is een voorbeeld van gebruik van ego-documenten (dagboeken, brieven) voor medische geschiedenis. Deze dag was ook bedoeld voor de presentatie van Rotterdams onderzoek (voorwaardelijk gefinancierd onderzoek met het algemene thema 'Interactieprocessen'. Inlichtingen 010-4087753. Het Amsterdamse studententijdschrift Skript gaat een nummer aan dit thema wijden.

Geneeskunde en gezondheidszorg in oorlogstijd

Tijdens de op 15 december j.l. gehouden 30e medisch-historische dag, kwam er een veelvoud van onderwerpen aan de orde over 'Geneeskunde en gezondheidszorg in oorlogstijd' o.a. lezingen van drs. H.B.M. Rigter over de Gezondheidsraad en Voedingsraad in oorlogstijd, van dr. G.T. Haneveld over surrogaat middelen en -medicijnen in oorlogstijd en van dr. A.M.

Kerkhoff over de G.G. en G.D's in oorlogstijd. De dag werd georganiseerd door de vkgroep metamedica van de VU, faculteit Geneeskunde, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam, tel. 020-5482700.

Een negentiende eeuwse model van hygiëne als discipline

Waarmee houdt zich de (nog niet academisch geëtablerde) discipline van de hygiënegeschiedenis bezig? Een van de hulpmiddelen voor de afbakening van het gebied is de wijze waarop de hygiëne in verschillende periodes is geïnterpreteerd. In een encyclopedie uit 1829 kon men al een vrij precieze omlijning van het gebied vinden.

I. voorwerp van de hygiëne: de gezonde mens

A. collectief gezien

1. uitgaande van gelijksoortige klimaten en plaatsen (rassen)
2. uitgaande van gezamenlijke bewoning
3. uitgaande van soorgelijke collectieve alledaagse leefwijze
4. uitgaande van soorgelijke zeden

B. individueel gezien; verschillen van

1. temperament
2. geslacht
3. gewoonten
4. beroepen
5. individuele leefwijze

II. inhoud van de hygiëne

A. circumfusa (de omgeving)

1. de niet direct aan de aarde gebonden omgeving
 - a. de lucht
 - b. warmte en licht
 - c. electriciteit
 - d. magnetisme
 - e. weersinvloeden

2. de aan de aarde gebonden omgeving (bodem, water)
 - a. de normale natuurlijke invloeden
 - b. de natuurlijke veranderingen van plaatsen door natuurlijke calamiteiten
 - c. de kunstmatige veranderingen, aangebracht door de mens.

B. applicata (de kleding etc)

1. kleding
2. esthetische verzorging van lichaam (haar, baard, parfum e.d.)
3. het schoonhouden van het lichaam
4. zalven en olieën
5. op te smeren medicamenten en amuletten

C. ingesta

1. vast voedsel
2. drank
3. medicamenten

D. excreta

1. niet cyclisch, continu (zweet...)
2. dagelijks (afscheiding)
3. ongewoon (overgeven...)
4. therapeutisch (bloed tappen...)

E. gesta

1. wakker zijn
2. slapen

3. beweging
4. rust

F. percepta

1. waarneming
2. gevoelens
3. geestelijke vermogens

III. middelen of regels van de hygiëne

A. openbare hygiëne

1. klimaat en plaatsen
2. bewoning
3. gemeenschappelijk gebruik van de omgeving
4. zeden, wetten

B. individuele hygiëne

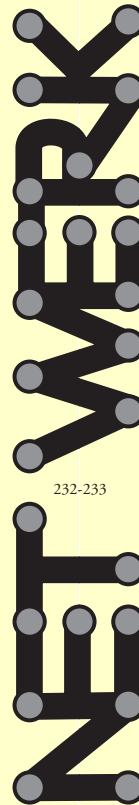
1. algemene principes (regelmaat, matiging enz.)
2. toegepaste principes (bij circumfusa, applicata, ingesta enz.)
3. bijzonderheden afhankelijk van leeftijd, geslacht enz.

C. de relaties tussen gezondheid en ziekte

1. preventie van endemische en epidemische ziekten
2. kennis van oorzaken en gevolgen
3. therapeutische regels van hygiëne

Baron, 'Hygiëne', in: Courtin, M., Encyclopédie moderne. Dictionnaire abrégé des hommes et des choses, des sciences, des lettres et des arts etc., (Brussel: Th. Lejeune, 1829). p. 184-191

23

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hans Achterhuis, referenties

Tijdens zijn lezing op 2 november j.l. verwees Hans Achterhuis herhaaldelijk naar een artikel van G. Hardin en naar het Brundtland rapport. Hier volgt meer informatie:

Hardin, Garrett, 'The Tragedy of the Commons', *Science*. (1968) 13 december, p. 1243-1248.

La Court, Thijs de la, *Onze gezamenlijke toekomst. Milieu, ontwikkeling, ontwapening: het Brundtland rapport kritisch bekeken*, ('s-Hertogenbosch: BijEEN, ISBN 90-6678-048-x. f 10.-.

Addenda aan de Frankrijk bibliografie (nr. 22)

Boudriot, P. D., 'Essai sur l'ordure en milieu urbain à l'époque pré-industrielle. Boues, immondices et gadoues à Paris au XVIIIe siècle', *Hist. Econ. Soc.* jrg. 5 (1986) p. 515-518.

Debeir, J., Deléage, J., *La servitude de la puissance*, (Parijs: Flammarion, 1986).

Mieck, I., 'Die Anfänge der Umweltschutz gesetzgebung', *Francia*. jrg. 9 (1982) p. 331-367.

Publicaties

Cultuurhistorie en milieu in 2015: op weg naar een landschap zonder verleden?, (Amsterdam: Stichting R.A.A.P, 1990).

Antrop, M., **Het landschap meervoudig bekeken**, (Kapellen: Pelckmans, 1989). Leefmilieu nu, nr. 30. (in diverse tijdschriften/kranten besproken)

Beenakker, J. J. J.M., 'De beheersing van het binnenwater: gevolgen voor het grondgebruik in westelijk-Friesland. 1250-1650', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*. jrg. 42 (1989) p. 59-71.

Boenink, Marianne, 'Vrouwe Hygieia en de zeven richtlijnen. Voedingsvoorlichting en moraal', *Tijdschrift voor Gezondheid en politiek*. (1990) oktober, p. 8-10.

Bont, Chris de, **Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden en - Oost-Brabant"**: een historisch-geografisch onderzoek, (Wageningen: Staring Centrum 1990).

Bottelier, T., 'Een rioleringsstroom op het binnenterrein van het Teylershofje', *Haarlems bodemonderzoek*. jrg. 23 (1989) p. 23-24.

Demoed, H., 'De Markeverdeling in Drenthe in de 19e eeuw', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*. jrg. 106 (1989)

3
4

Brimblecombe, P., Pfister, C., (red.), **The Silent Countdown. Essays in European Environmental History**, (Berlin: Springer-Verlag, 1990). ISBN 3-540-51790-1; 0-387-51790-1. f 162,55.

met de volgende bijdragen:

Sieferle, R. P., 'A basic concept of the environmental history'.

Deléage, J. P., Hémerly, D., 'From ecological history to world history'.

Pfister, C., 'The early loss of ecological stability in an agrarian region'.

Viazzo, P. P., 'The anthropological perspective of the environment, population and social structure in the Alps'.

Blaschke, K., 'Environmental history: some questions for a new sub-discipline of History'.

Mieck, I., 'Reflections on a typology of historical pollution: complementary conceptions'.

Dunin-Wasowicz, T., 'Natural environment and human settlement over the Central European Lowland in the 13th century'.

Oldfield, F., Clark, R. L., 'Environmental history- the environmental evidence'.

Lange, N., "'Policey" and environment as a form of "social discipline" in early modern Hamburg'.

Diederiks, H., Jeurgens, C., 'Environmental policy in 19th century Leyden'.

zie ook Diederiks, H. A., Jeurgens, Ch., 'Milieu,bedrijf en overheid; Leiden in de negentiende eeuw', Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek. jrg. 5 (1988) p. 427-446.

Brimblecombe, P., Bowler, C., 'Air pollution in York 1850-1900'.

Brüggemeier, F. J., 'The Ruhr Basin 1850-1980. A case of large-scale environmental pollution'.

Walter, F., 'The evolution of environmental sensitivity 1750-1950'.

Thelander, J., 'The obscure problems: rationalisation, power, and the discovery of environmental problems'.

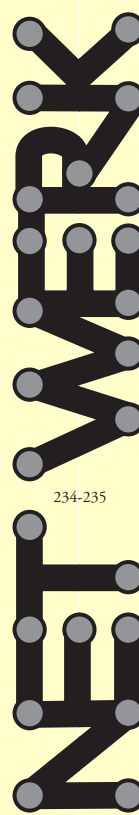
Driesch, U. van den, **Historisch-geographische Inventarisierung von persistenten Kulturlandschaftselementen des ländlichen Raumes als Beitrag zur erhaltenden Planung**, (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, 1989).

Gee, Eric, 'Heating in the late Middle Ages', Transactions of the Ancient Monuments Society. jrg. 31 (1987) p. 88-105.

Haartsen, A. J., Klerk, A. P. de, Vervloet, J. A. J., Borger, G. J., **Levend verleden: een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap**, ('s-Gravenhage: Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989). Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan, nr. 3.

Studie uitgevoerd t.b.v. de opstelling van het Natuurbeleidsplan in

23

234-235

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

opdracht van de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer van MLV. Doel is het verschaffen van inzicht in de kenmerken en waarden van de verschillende cultuurlandschapstypen en zodoende bouwstenen te kunnen aandragen voor het zorgvuldig omgaan met historisch-geografische waarden in het landelijk gebied. (uit het attenderingsbulletin van het Staringgebouw)

't Hart, Piet, 'Een ziekte van de armen? Bestrijding van cholera in de negentiende eeuw', *Intermedi-air*. jrg. 26 (1990) 49, p. 59-63.

"Halverwege de vorige eeuw brak in Nederland de eerste cholera-epidemie uit. De slachtoffers van deze ziekte, die dreigender was dan tuberculose of AIDS, stierven in stank en vernedering. Preventieve maatregelen hadden wel degelijk zin, maar meningsverschillen over de oorzaken verhinderden een afdoende bestrijding. Evenals toen is ook nu onkwetsbaarheid een illusie."

4 (Dit artikel sluit aan bij het eerder
5 gesignaleerde boek van P. 't Hart over cholera in Utrecht.)

Hendriks, J. A., **De ontginning van Nederland**, (Utrecht: BLB Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989). ISBN 90 73253 01 2.

Te verkrijgen door overmaking van f 10.- op gironummer 26182 t.n.v. Landinrichtingsdienst /BLB, onder

vermelding van de titel en rapportnummer.

Joosten, J. H. J., 'Buckwheat, war and acid rain: palaeo-ecological and historical research on recent landscape development in the Southern Peel area (Netherlands)', *Acta Bot. Neerl.* jrg. 38 (1989) p. 223.

Joosten, J. H. J., 'De ontwikkeling van het landschap in en rond De Groote Peel tot aan de late middeleeuwen', in: Bruekers, A., (red.), **Nederweerts verleden. Doorsneden land**, (Nederweert: Stichting Geschiedschrijving Nederweert, 1989). p. 9-30

Joosten, J. H. J., 'Winnen en verliezen. Een overzicht van de veenexploitatie in de Peel', in: Rademaker, P. C. M., (red.), **Delfstoffen in Limburg**, (1989). p. 201-210

Joosten, J. H. J., 'Winnen en verliezen. Een overzicht van de veenexploitatie in de Peel', *Grondboor en hamer*. jrg. 43 (1989) p. 329-338.

Kelley, Robert, **Battling the Inland Seas: culture, public policy and the Sacramento Valley 1850-1986**, (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1989). \$ 32.95.

Kilbourne Matossian, Mary, **Poisons of the past. Molds, epidemics, and history**, (New Haven/London: Yale University Press, 1989). ISBN 0-300-03949-2.

Bundeling en bewerking van een aantal artikelen.

Köhler, Wim, 'Als alle specialisten gelijk hadden, werden we 120 jaar en dat is dus niet zo'. Preventieprogramma's en het probleem van de vervangende ziekten', NRC. (13 december 1990) p. 1, Bijlage Wetenschap en Onderwijs.

Over de preventievoorkeuren, in het bijzonder het terugdringen van morbiditeit als doel naast het terugdringen van mortaliteit, dus het bevorderen van een gezonde levensverwachting. Voor het beoordelen van het succes is een andere maatstaf aan te leggen, afhankelijk van het aantal gezonde jaren in de plaats van het aantal levensjaren.

Malcolmson, Patricia, **English laundresses: a social history 1850-1930.**, (University of Illinois Press, 1986). ISBN 0-252-0129-3. \$ 26,95.

McKibben, Bill, **The end of nature**, (London/New York: Penguin, 1990). ISBN 0-14-012306-7. £ 4.90.

Het boek van McKibben is momenteel in verschillende engelstalige paperbackuitgaven te verkrijgen evenals in het nederlands.

Thurkow, A., 'De droogmakerij van Bleiswijk en Hillegersberg: een opmerkelijke onderneming', Holland. jrg. 22 (1989) 1, p. 33-54.

Thissen, P. H. M., 'Veranderende landbouw, veranderend landschap: ontginning, bebossing en ruilverkaveling in Lierop, 1880-1989', in: Maas, A., (red.), Lierop, beeld van een dorp, (1989) (ISBN 90-9003034-4)

Tijms, W., 'Agrarische ontwikkelingen in Drenthe gedurende de middeleeuwen', Drie maandelijkse bladen voor taal en volksleven in het Oosten van Nederland. jrg. 4 (1989) 3/4, p. 119-145.

Worster, Donald, (ed.), **The ends of the earth. Perspectives on modern environmental history**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). ISBN 0-521-34846-3.

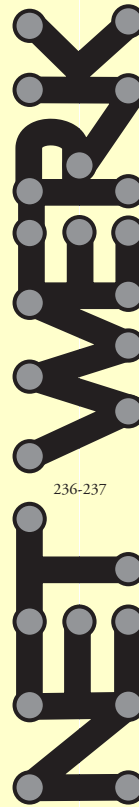
Bevat artikelen of hoofdstukken van Ester Boserup, Gustaaf Uterström, Richard G. Wilkinson, Alfred W. Crosby, Richard P. Tucker, Timothy C. Weiskel, Carville Earl, Arthur F. McEvoy, Clayton R. Koppes, Douglas R. Weiner en in het bijzonder het overzichtsartikel van de redacteur 'The vulnerable earth'. p. 3-22

De Bataafse hut

Woud, Auke van der, **De Bataafse hut. Verschuiving in het beeld van de geschiedenis**, (Amsterdam: Meulenhoff, 1990). ISBN 90-290-9879-1. f 39,50.

Achterflaptekst: 'In de decennia rond 1800 voltrok zich in Neder-

23

236-237

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam d'haru
waaiboverstie: jam vaam d'kern moort

land een wetenschappelijke revolutie. De traditionele kijk op het verre verleden sneuvelde en maakte plaats voor een radikaal andere. Archeoplogen ontdekten dat niet de heldhaftige bataven maar primitieve jagers in een nevelig stenen tijdperk de vroegste nederlanders waren. Geologen ontdekten dat de aarde miljoenen jaren oud was in plaats van de bijbelse 5600 jaar. Germanisten ontdekten in de taal, in de volksverhalen en volksgebruiken de resten van de oude Germaanse mythologie. Historici ontdekten de cultuur van de middeleeuwen en legden nieuwe onderzoeksgebieden open.

5. De Bataafse hut behandelt niet
6. alleen de veranderende denkbeelden in de wetenschappen en het ontstaan van enkele nieuwe wetenschappen, maar ook de beide kunsten die aan de heel andere belangstelling voor het verleden vorm gaven: de belletrie (historische roman) en de architectuur (neogotiek).

Het meest relevant voor de geschiedenis van het milieu is het hoofdstuk over de natuurlijke historie, waarin het veranderend beeld van de geologie aan de orde komt. Van der Woud citeert o.a. de hygiënist L.A. Cohen die zich al in 1842 op het gebied van de geologie begeven heeft in een publicatie in het Tijd-

schrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie. Hier blijkt weer hoe de geschiedenis van het milieu en van de hygiëne niet los van elkaar te zien zijn.

Stadsgeschiedenis

Kooij, P., **Stadsgeschiedenis**, (Zutphen: De Walburg Pers, 1989). Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis, nr. 4. ISBN 90-6011-671-2. f 15.-.

Deel 4 van de reeks Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis continueert de formule van de voorgaande delen. In zeer gecompriëerde vorm wordt een toch compleet overzicht gegeven van het Nederlands onderzoek op het besproken gebied. Relevant voor de geschiedenis van milieu en hygiëne is voornamelijk hoofdstuk 11 over de stedelijke gezondheidszorg. Het boek bevat alle noodzakelijke onderdelen, met verwijzingen naar de mogelijke bronnen, literatuuroverzicht en register. Niet opgenomen zijn recente (na het afronden van de tekstredactie verschenen) dissertaties van Wagenaar, Van den Noort, Lesger en Van Rooijen over Amsterdam, Rotterdam, Hoorn en stadsgroen, de ruim daarvoor verschenen dissertatie van Van der Valk over Amsterdam ontbreekt echter ook.

Eten en eetlust

Otterloo, Anneke H. van, **Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)**, (Amsterdam: Bert Bakker, 1990). ISBN 90-351-09740-0. *f* 49,50.

Een aantal van de hoofdstukken zijn zeer relevant voor de geschiedenis van de hygiëne in het bijzonder hoofdstuk 3 over mechanisering en chemisering, hoofdstuk 4, waar kwaliteit en collectieve voorzieningen aan de orde komen, hoofdstuk 5 waarin de rol van kookleraresen wordt besproken en hoofdstuk 7 over de herleving van de beweging voor natuurlijk en gezond voedsel. De noten noemen (waarschijnlijk met het oog op een commerciële uitgave) niet de veelvuldige bronnen, terwijl deze wel globaal aan de orde komen bij de bespreking van de werkwijze en in een appendix. Wel is er een appendix geheel gewijd aan het achterhalen van gegevens over voedselconsumptie en eetgewoontes. De indeling van het boek laat zien hoe moeilijk het is recht te doen aan zowel de verschillende disciplines waar vanuit gewerkt is, alsook aan de chronologie. De anthropologie, die als discipline veel te bieden heeft op het gebied van eetgewoontes wordt veel minder te hulp geroepen dan men bij het lezen van de inleiding zou vermoeden. De veelheid van de thema's en

de bestudeerde periode maken dat sommige onderwerpen in enkele zinnen worden afgehandeld. De afgrenzing van de onderwerpen blijkt ook moeilijk. Het drinken is niet helemaal buiten beschouwing gelaten (melk, water), maar alcoholhoudende dranken blijven buiten beschouwing, terwijl bier ook wel als voeding te zien valt. Technisch-historische studies zijn als secundaire literatuur niet bij dit onderzoek betrokken geweest. Ondanks het brede perspectief, laat dit boek dus nog ruimte open voor toekomstig onderzoek.

Bramwell

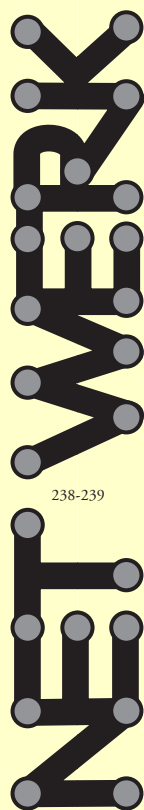
Een boek van Anna Bramwell is reeds in Net Werk gesignaleerd Bramwell, **Anna, Ecology in the 20th century. A history**, (New Haven, London: Yale University Press, 198). ISBN 0-300-04521-2. *f* 43,75 ; besproken door Lucas Reinders NRC 13 juni 1989).

Door dezelfde auteur zijn echter meer milieuhistorische teksten gepubliceerd.

Bramwell, A. C., 'Darré. Was this man 'Father of the Greens'?', *History today*. jrg. 34 (1984) p. 7-13.

Bramwell, A.C., **Blood and soil. Walther Darré and Hitler's 'Green Party'**, (Bourne End: 1985).

23

238-239

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bramwell, A. C., 'A green land far away. A look at the origins and history of the green movement', *Journal of the Anthropological Society of Oxford*. jrg. 17 (1986) p. 191-206.

Bramwell, A. C., 'Widespread seeds of the Green Revolution', *Times Higher Education Supplement*. (1987) 20.11.

6 7 Groen

Rooijen, Maurits van, **De wortels van het groen**, (Utrecht: dissertatie RUU 1990). *f* 35.- Te bestellen bij de vakgroep stads- en arbeidsstudies 030-532016.

Uit deze studie blijkt o.a. dat de aanleg van parken in eerste instantie niet verbonden is geweest met gezondheidsoverwegingen, alhoewel in de miasmatische kijk op steden en ziekten bomen gezien werden als bescherming tegen kwade reuken en groen gezien werd als een gunstige invloed om het gemoed. Groen is vrij constant gezien als verfraaiing, en afgeleid daarvan, als een bijdrage tot de status van de bewoning. Gezondheidsargumentatie speelde wel mee in de zeventiende eeuwse plannen om de bevolking te spreiden door middel van minder compacte stadsuitleg. De hygiënistische argumentatie voor groen begon echter pas in de twintigste eeuw een reële invloed uit te oefenen. Een van de

konkrete uitwerkingen is de gedecentraliseerde stedenbouw zoals door Berlage voorgestaan. In de loop van de twintigste eeuw krijgt groen in toenemende mate een betekenis voor de vrije tijd en de gezondheid. Bij de Garden City beweging speelden gezondheidsargumenten een belangrijke rol.

Gezien

Bij de El Lissitzki tentoonstelling in het Van Abbe museum te Eindhoven hangt in een van de zalen een kleine schets van de door Lissitzki ontworpen bijdrage aan de Internationale Hygiëne tentoonstelling te Dresden in 1930.

Bundel

Er zijn op dit moment enkele bundels van de Net Werk nummers 1 tot en met 22 verkrijgbaar voor de prijs van *f* 18.- inclusief porto kosten. Deze bundels worden in kleine oplage (gecopicieerd) aangemaakt. Als de kleine voorraad op is, zullen eventuele aanvragers nog even geduld moeten hebben tot de aanmaak van een nieuwe stapel zinvol is geworden.

Te verkrijgen door storting van *f* 18.- op gironummer 3653910 van Net Werk, Eindhoven, onder vermelding van 'Bundel 1 t/m. 22'

Abonnement

Net Werk wordt dankzij financiële ondersteuning ook naar ca. 200 adressen gestuurd met en zonder abonnement. Een abonnement op Net Werk (f 10.-) is echter een blijk van waardering en een bijdrage tot de zelfstandigheid van de werkgroep c.q. stichting. Een steunabonnement (f 25.-) betekent hetzelfde, maar in grotere mate.

Contact

Wat van de kant van de redactie het meest gewenst is en zeer wordt gewaardeerd, is het aandragen van informatie op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Een belangrijk doel van de stichting Net Werk is immers het verzamelen en verspreiden van die informatie. Het is tot nu toe 23 keer gelukt een contactblad te vullen met relevante gegevens. De bijeenkomsten hebben de afgelopen jaren een kleine groep getrouwen getrokken, aangevuld door een variabel aantal geïnteresseerden, afhankelijk van de behandelde thema's. Meer actieve inbreng van ontvangers van Net Werk blijft toch gewenst, want behalve informatie is ook discussie een voorwaarde voor de voortzetting. Discussie tijdens de bijeenkomsten is maar een begin.

Lezer, laat uw stem horen!

Enquête

Om het bestand te actualiseren, gaan vanuit het secretariaat een aantal formulieren de deur uit naar mensen en organisaties waarvan bekend is dat zij onderzoek verrichten/hebben verricht op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De geactualiseerde lijst zal over een maand of twee kunnen worden gepubliceerd. Hebt u kort na ontvangst van dit nummer geen formulier ontvangen terwijl u wel kennis hebt van onderzoek of onderzoek zelf verricht, vul dan het formulier in aan de achterzijde van Net Werk en retourneer het naar het secretariaat (of geef het desgewenst door).

Er blijkt belangstelling te bestaan voor een overzicht van Nederlands onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Hoe completer het overzicht kan worden, hoe waardevoller. Wij hopen op medewerking.

23

NET WERK

240-241

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

24 NET WERK

Natuur- en milieu-educatie in het geschiedenisonderwijs

In het geschiedenisonderwijs wordt nauwelijks aandacht besteed aan de manier waarop de mensen vroeger omgingen met het milieu. In 'Net Werk' is al eens geschreven over de initiatieven vanuit de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (VGN) om milieu wat meer onder de aandacht te brengen. Inmiddels zijn er nieuwe ontwikkelingen te melden. Een groep van historici, bestaande uit Kees Bogaerts, John Henkes, Ronald van Kesteren en Martin Bosch, is bezig om natuur- en milieu-educatie in het geschiedenisonderwijs te propageren. Dat gebeurt in het kader van het project 'Natuur- en Milieu-educatie in het onderwijs (NMO), waarin tal van instellingen samenwerken. Voor geschiedenis zijn dat: Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO), Landelijke Pedagogische centra (LPC) en stichting Milieu-educatie (SME).

De gedachtengang binnen het NMO-project is ongeveer als volgt. Maak van natuur- en milieu-educatie (NME) niet een apart vak, maar geef het een plaats in bestaande vakken. Laat ieder vak op zijn eigen manier bijdragen aan kennis en inzicht van leerlingen

over de relatie tussen mens en milieu, de aard en oorzaken van milieuproblemen en mogelijke oplossingen voor milieuproblemen. Zorg dan wel dat vakken geen dubbel werk gaan doen, maar probeer zoveel mogelijk in het ene vak aan te sluiten bij wat in andere vakken gebeurt.

Wat kun je doen in een vak als geschiedenis en staatsinrichting, zoals het officieel heet? Via 'Net Werk' zijn we enigszins op de hoogte van wat er zoal leeft bij historici van milieu en hygiëne. Daarvan kun je maar een miniem gedeelte in het onderwijs aan de orde stellen. Wil je tot acceptabele voorstellen komen, dan moet je met een aantal zaken rekening houden. Het Ministerie van Onderwijs wil 'basisvorming' gaan invoeren in het voortgezet onderwijs. In dat kader hebben verstandige lieden zogenoemde 'kerndoelen' geformuleerd voor het vak. Daarin staat heel globaal beschreven wat leerlingen in de eerste drie jaar 'gehad moeten hebben'. Op zijn minst moeten ze iets weten van de 'gevolgen van industriële revoluties in de 19e en 20e eeuw voor het milieu', zo staat er in de kerndoelen te lezen. Het woordje 'milieu' wordt één keer genoemd. Maat dat is al heel wat. Het houdt een erkenning in: milieu moet in het vak.

De mogelijkheden om iets aan milieu te doen in de kerndoelen is vrij beperkt. Ze kunnen wat verruimd worden door milieu ook bij andere onderwerpen te betrekken. Zo is een programma opgesteld waarin toch in elk leerjaar aandacht is voor milieu:

leerjaar 1: Verhouding van de mens tot de natuur in pre-agrarisch en agrarisch Egypte in vergelijking met de verhouding mens-milieu in de hedendaagse tijd

leerjaar 2: Ontstaan en ontwikkeling van de industriële samenleving in West-Europa in de 19e en 20e eeuw en de gevolgen daarvan voor het milieu;

leerjaar 3: West-Europese samenwerking na 1945 en het functioneren van het Nederlandse politieke bestel op Europees niveau met als beleidsonderwerp milieubeheer.

Deze omschrijvingen zijn nog zeer ruim en het programma wordt nog verder uitgewerkt.

1
2 Met het vaststellen en uitwerken van een programma ben je er natuurlijk nog niet. Voor leraren geschiedenis is milieu in het vak geen geaccepteerd idee. Ze weten er weinig van en staan dus niet te trappelen om er aan te beginnen.

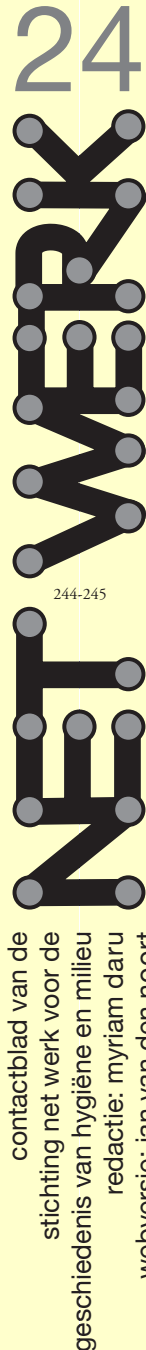
Om NME onder de aandacht van docenten te brengen, verschijnt in het najaar van 1991 een speciale uitgave van 'Kleio', het blad van

de VGN. Er komt concreet lesmateriaal in te staan over menselijk afval en waterverontreiniging in de negentiende eeuw. Daarmee willen we leraren laten zien dat milieu een boeiend thema is en dat je er leuke geschiedenislessen over kunt geven. Verder komen er artikelen over Natuur- en milieu-educatie in het vak, over onderzoek van milieuhistorici en over literatuur op het gebied van milieugeschiedenis. Om 'geloofwaardig' over te komen, moet je laten zien dat er door vakmensen geschreven is en geschreven wordt over milieu. Ook kun je op die manier leraren een handleiding bieden om er zelf over te lezen. Myriam Daru is bereid om een literatuurwijzer samen te stellen.

Naast de productie van de 'Kleio-special' worden besprekingen gevoerd met uitgevers van schoolboeken en zijn er plannen voor conferenties, lerarenopleiding, regionale geschiedenis en musea. we proberen over een breed front de onderwijswereld te bestoken met het idee dat het nuttig en leuk is, dat het kan en dat het moet.

Martin Bosch

Wie naar aanleiding van het bovenstaande wil reageren, kan contact opnemen met Martin Bosch tel; 030-713734 (SME) of 080-776607 (thuis).

Desinfectantia

Er is bij een grote Nederlandse industrie behoefte aan informatie over de rol die chemische desinfectantia (in het bijzonder hypochloriet, in casu bleekwater) spelen en/of gespeeld hebben in het bereiken van de huidige hygiëne standaard in huishoudens naast de meer algemene maatregelen zoals lichaamsreiniging en schoonmaken, zowel in nationaal als in internationaal perspectief.

Lezers van Net Werk die hierover onderzoek kennen of dit onderzoeksthema zouden willen oppakken kunnen contact opnemen met het secretariaat van Net Werk.

Oud nieuws / nieuwe geschiedenis

Bij de directie Lucht van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer gaan regelmatig onderzoeksrapporten naar het oud papier. Het gaat om rapporten van binnen- en buitenlandse onderzoeksinstituten die zo'n drie tot tien jaar oud zijn. Onderwerpen zijn onder meer luchtkwaliteit, gevolgen van luchtverontreiniging, maatregelen, modellering en beleid. Mochten er lezers zijn van Net Werk die belangstelling hebben voor deze rapporten uit de 'nieuwste geschiedenis', dan kunnen zij dat laten weten aan:

Drs. J. Swager, hoofd afdeling Klimaatverandering, Kammer D 704, Postbus 450, 2260 MB Leidschen-dam.

Net Werk tourisme: De onderkant van Parijs

Pavillon de l'Arsenal, Boulevard Morland 21. tel. 01-42766346. Dinsdag t/m zaterdag 10.30-18.30 uur, zondag 11-19 uur tot en met 30 maart.

In het pavillon de l'Arsenal worden regelmatig tentoonstellingen gehouden die Parijs aan de buitenwereld presenteren. Deze keer boden de organisatoren aan een bezoek te brengen aan de ingewanden van de stad. Het aangeboden onderaardse Parijs is dan wel ontdaan van zijn meest scherpe kanten, zodat niemand hoeft te vrezen zijn neus dicht te moeten houden tijdens de wandeling. In de plaats van een catalogus, kan de bezoeker een gezelschapsspel aanschaffen 'Les dessous de la ville', uitgegeven door Ludodélires en te koop voor FF 195,-

Blijvend is de mogelijkheid om een deel van het rioleringsnetwerk van Parijs te bezoeken. De ingang (via een wenteltrapje) bevindt zich bij de Place de la Résistance, nabij Pont de l'Alma (brug), métrostation Alma-Marceau. Daar bevindt zich

het riolen museum, met een audio-visuele presentatie. Kosten FF 20.-. Hier is geen sprake van nagebootste riolen, men bezoekt 'the real thing' en kan aan de hand van naamplaatjes weten onder welke straat men zich bevindt. De toegankelijke route is maar kort (het Parijse rioleringsnetwerk is immers volgens de voorlichters 2200 km lang). Open za t/m wo 11-17u. Inlichtingen 09-33-1-47051029.

aan de gevolgen van de epidemische ziekte moesten voortaan worden beschouwd als slachtoffers van hen die de 'vooruitgang' in de weg stonden."... "Zij die de volksgezondheid tot collectief goed hebben verheven, zorgden tevens voor de maatschaappelijke verankering van het medisch beeld van ziekte en gezondheid, dat is gebaseerd op de pathologische anatomie en de fysiologie."

Houwaart, E.S. **De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland** (Groningen: Historische Uitgeverij, 1991) 450 blz. f 65,-

De handelseditie zal te vinden zijn in de boekhandel of is te bestellen bij de Historische Uitgeverij, Westersingel 37 9718 CC Groningen.

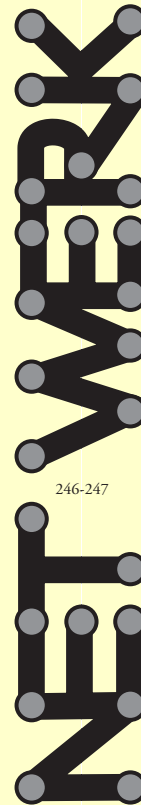
Frans milieu- en hygiëne-historisch onderzoek (vervolg van nrs. 22 en 23)

Bardet, J. A., e.a., (red.), **Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis. XIXe-XXe siècles**, (Parijs: 1988).

Baulant, M., Vari, S., 'Du fil à l'armoire. Production et consommation du linge à Meaux et dans ses campagnes, XVIIe- XVIIIe siècles', *Ethnologie Française*. jrg. 16 (1986) 3, p. 273-280.

Dit proefschrift belooft een standaardwerk te worden over het hygiënisme in de negentiende eeuw. In een volgend nummer van Net Werk zal het uitgebreid aan de orde komen. Alvast enkele uitspraken. "Een van de thesen van het boek is, dat de hygiënist een wezenlijke rol hebben gespeeld bij het vervangen van oude, uit het Ancien Régime stammende medische denkbeelden door een nieuw medisch paradigma."... "Burgers die stierven

24

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bloch-Raymond, A., 'Bateaux-lavaires, buanderies et blanchisseries, des relations entre espaces publics, espaces privés', *Revue des sciences sociales de la France de l'Est*. (1984) 13 -13 bis

Bloch-Raymond, A., 'Bateaux-lavaires, buanderies et blanchisseries en Alsace du XIXe au XXe siècle', *Ethnologie Française*. jrg. 16 (1986) 3, p. 311-318.

Bologne, Jean-Claude, **Histoire de la pudeur** (Parijs: Olivier Orban, 1986).

'Calais en 1829: Calais et la pollution au XIXe siècle', *Les dossiers de l'histoire Calaisienne*. (1974) 4, p. 19-20.

Carrières, Marcel, 'Urbanisme et anti-pollution en Arles au XVIIe siècle', *Bulletin des amis du vieil Arles*. jrg. série 1 (1974) 12, p. 13-14.

Casciani, C., 'L'industrie du nettoyage et du dégraissage des vêtements', *La science et la vie*. jrg. 35 (1929), p. 401-410.

Chandelon, M., 'Economie domestique. Sur un procédé très économique pour lessiver le linge à la vapeur et sans savon', *L'agriculteur praticien. Revue d'agriculture, de jardinage et d'économie rurale et domestique*. jrg. 12 (1851), p. 278-280.

Chaptal, C., 'Le lessivage: ses opérations', *Journal Belge des connaissances utiles*. jrg. 5 (1835), p. 306-308.

Corbin, Alain, 'Le grand siècle du linge', *Ethnologie Française*. jrg. 16 (1986) 3, p. 299-310.

Daubigny, W., 'L'oeuvre du lavoier et du linge blanc. La lutte contre la guenille', *La science sociale*. (1909) novembre, p. 3-19.

Deneffe, S., 'Tant qu'il y aura du linge à laver', *Terrain. Carnets du patrimoine ethnologique*. jrg. 12 (1989) Avril, p. 15-27.

Denis, M.N., 'Histoire comparée de la machine à laver', *Revue des sciences sociales de la France de l'Est*. (1984) 13- 13 bis

Denis, M. N., 'Systèmes culturels et technologie: histoire de la machine à laver', *Culture Technique*. jrg. 17 (1987), p. 206-212.

Dion, R., 'Usines et forêts: conséquences de l'ancien emploi du bois comme combustible industriel', *Revue des eaux et forêts*. jrg. 56 (1938), p. 771-782.

Fine, A., 'A propos du trousseau: une culture féminine?', in: Perrot, M., (red.), **Une histoire des femmes est-elle possible?**, (Marseille: Rivages, 1984). p. 156-188.

Gavot, J., 'Lavandières et vieilles lessives', *Folklore de France*. jrg. 112 (1979), p. 1-4.

Germont, C., 'Les divers appareils pour laver mécaniquement le linge', *La science et la vie*. jrg. 24 (1923), p. 247-255.

2 3 De hygiënisten

Op 12 april verdedigt Eddy Houwaart zijn proefschrift 'De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890' aan de Rijksuniversiteit Limburg. De promotie vindt plaats in de Aula van de Rijksuniversiteit Limburg, Tongerse straat 53 te Maastricht om 16.00 precies.

Dit proefschrift belooft een standaardwerk te worden over het hygiënisme in de negentiende eeuw. In een volgend nummer van Net Werk zal het uitgebreid aan de orde komen. Alvast enkele uitspraken. "Een van de thesen van het boek is, dat de hygiënist een wezenlijke rol hebben gespeeld bij het vervangen van oude, uit het Ancien Régime stammende medische denkbeelden door een nieuw medisch paradigma."... "Burgers die stierven

Giroux, Henri, 'La 'qualité de la vie' à Dijon à la fin du XVIIIe siècle', **Mémoires de l'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon**. jrg. 122 (1977), p. 131-175.

Gorce, René de la, 'L'homme et la nature dans le Pays de Thiérache', **Revue du Nord**. jrg. 40 (1958) 158, p. 303-309.

Guy, André, 'Un cas de pollution montluçonnaise au siècle dernier: 'la peste' en 1890', **Bulletin des amis de Montluçon**. jrg. série 3 (1979) 30, p. 91-99.

Higounet-Nadal, Arlette, 'Hygiène, salubrité, pollutions au moyen-âge. L'exemple de Périgueux', **Annales de Démographie Historique**. (1975), p. 81-92.

Kalff, E. 'Les Chiffonniers de Paris dans les 'bidonvilles' du XIXe siècle (1820-1920), in: Bechmann-Ferrand, Dan (red.). **Pauvre et mal logé. Les enjeux sociaux de l'habitat**, (Paris: L'Harmattan, 1990), p. 17-34.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, 'Histoire et environnement', in: **Annales. Economies, Sociétés, Civilisations**, (1974). p. 536.

Maquart, M., 'Réthel. La lessive', **Bulletin archéologique, historique et folklorique**. jrg. 13 (1984), p. 3-6.

Martin-Fugier, A., **La place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900**, (Paris: Bernard Grasset, 1979).

Masson-Four, 'Winterienne, machine à laver le linge, battre le blé, maquer le chanvre, écraser la vendange [etc]', **Journal Belge des connaissances utiles**. jrg. 5 (1835), p. 298-199.

Monrozier, Isabelle, **Où sont les toilettes?**, (Parijs: Ramsay, 1990). ISBN: 2-85956-881-6.

Normandie. **Ecologie, économie, art, littérature, langue, histoire, traditions populaires**, (Paris: Charles Bonneton, 1978). Encyclopédies Régionales.

Perrot, Michèle, 'La ménagère dans l'espace parisien au XIXe siècle', **Les annales de la recherche urbaine**. jrg. 9 (1980) 3, p. 3-22.

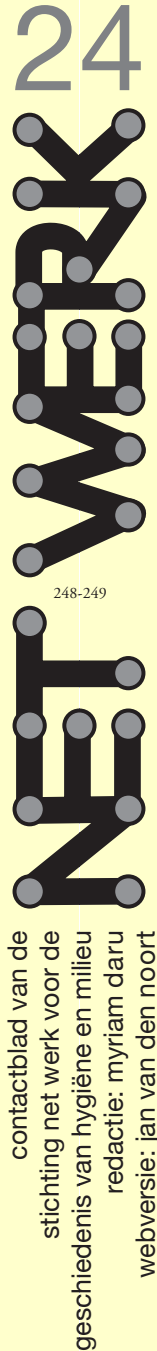
Roche, D., 'L'invention du linge au XVIIIe siècle', **Ethnologie Française**. jrg. 16 (1986) 3, p. 227-238.

Tardieu-Dumont, S., 'Le trousseau et la grande lessive', **Ethnologie Française**. jrg. 16 (1986) 3, p. 281-283.

Thuillier, Guy, 'Pour une histoire de la lessive en Nivernais', **Annales ESC**. jrg. 16 (1969) 3, p. 281-283.

Ungerer, C., 'Les valeurs urbaines du propre. Blanchissage et hygiène à Paris au XVIIe siècle', **Ethnologie Française**. jrg. 16 (1986) 3, p. 295-298.

Wasserman, G. F., **Blanchisseuse, laveuse, repasseuse. La femme, le linge et l'eau**, (Fresnes: Ecomusée, 1989).

Publicaties

Recente en minder recente - nog steeds actuele - publicaties.

Blust, Geert de, Raeve, Frank de, Kerkhofs, Pol, Leroy, Pieter, Raeymakers, Geert, Vanhecke, Leo, **Historische en ethische achtergronden van natuur- en landschapsbehoud**, (Wilrijk: z.j.).

Boon, H. van der, **Waterrijk Noordwest-Overijssel: een hele zorg. Honderd jaar waterschap Vollenhove (1889-1989)**, (Kampen: 1989).

Borger, G.J., 'De duistere hoek van Warder. Over de vermeende dijkplicht van een gemene weide', in: Berns, J.P., Henderikx, P.A., Leupen, P.H.D., Palmboom, E.N., Rentenaar, R. (red.), **Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam** (Hilversum: Verloren, 1990)

David, J., **Wassen en strijken**, (Grimbergen: Museum voor oude technieken, 1988).

Dolman, Paul, Sutherland, William, 'Historical clues to conservation. Management techniques that reproduce old farming practices may yet save one of the last remaining heathlands in Britain', **New Scientist**. jrg. 129 (1991)

1751, 12 januari, p. 40-43.

Ernst, W., e.a., '75 Jahr Behälterbau bei der Landeswasserversorgung Stuttgart', **3r International**. jrg. 26 (1987) 1, p. 15. 4
5

Fahlbusch, H., 'Die Entwicklung des hellenistischen Wasserversorgungssystems in Pergamon', **3r International**. jrg. 26 (1987) 1, p. 60.

Gechter, Marianne, 'Wasserversorgung und Entsorgung in Köln vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit', **Kölner Handbuch für Vor- und Frühgeschichte**. jrg. 20 (1987), p. 219-270.

Hartig, H., 'Geschichte und Entwicklung des Bauenrwaldes und der forstlichen Betreuung', **Allgemeine Forstzeitschrift**. jrg. 43 (1988) 35-36, p. 960.

Hausen, Karin, 'Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert', **Geschichte und Gesellschaft**. jrg. 4 (1978) 2, p. 148-169.

Holthuizen, Robert, 'Van 'Menschen Quaet' tot ozongat. De geschiedenis van het milieubesef in Nederland', **Reflector**. (1991) 2, p. 72-75.

Kraaikamp, H. W. G. van, **Natuurbescherming in Nederland. Ontwikkeling van denkbeelden en activiteiten in de periode 1896-1906**, (Nijmegen: 1980).

Knoppers, Rijkert, 'Elektriciteit voor het volk. Bij de elektrificatie van het platteland is het een be-

langrijke vraag of de opwekking centraal of decentraal moet gebeuren', **NRC Handelsblad**, donderdag 7 maart 1991, Wetenschap en Techniek p. 6. Bespreking van : Foley, Gerard, **Electricity for the rural people**, (Londen: Panos Publications, 1990). ISBN 1-870670-21-3

Matless, David, 'Definitions of England, 1928-89. Preservation, modernism and the nature of the nation', **Built Environment**. jrg. 16 (1990) 3, p. 179-191.

Oosterhof, Hans, **De geschiedenis van de natuurhistorie, de natuurbescherming en de ecologie in Nederland**, (Groningen: 1987).

Pedroli, G. B. M., Borger, G. J., 'Historical land use and hydrology. A case study from eastern Noord-Brabant', **Landscape Ecology**. jrg. 4 (1990) 4, p. 237-248.

Porter, R., Granshaw, L., (red.), **The hospital in history**, (Londen: Routledge, 1989). ISBN: 0-414-00375-X.

Royen, E. van, 'Een eeuw arbeidsinspectie: de eerste jaren', **De Ingenieur**. (1990) 5, p. 30-32.

Schmidt, Wolf, 'Rauchplage-Seuchen-Atomenergie. Neue Literatur zur Umweltgeschichte', **GD**. (1986) 3, p. 265-279.

Sieben, Herman, **Van staatsnatuurreservaat tot Nationaal Plan, doctoraalscriptie sociologie** (Leeuwarden: 1988).

Strasser, S., **Never done. A history of American Housework**, (New York: Pantheon Books, 1982).

Wasson, R. J., Clark, R. L., 'Environmental history for explanation and prediction', **Search**. jrg. 16 (1985), p. 258-263.

Wolsink, Maarten, **Maatschappelijke acceptatie van windenergie. Houdingen en oordelen van de bevolking**, (Amsterdam: Thesis, 1991).

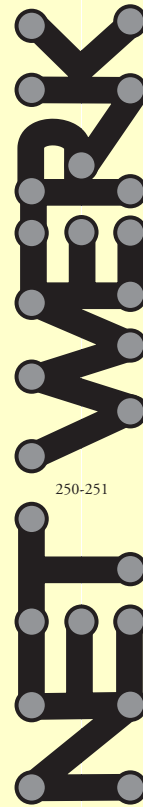
Onderzoek van de houding van de bevolking met een poging van beschrijving door modellen. Onderzochte modellen: de 'theory of Reasoned Action' (Ajzen & Fishbein), de 'Construction by Aspects' (McGuire 1985) en een analyse volgens het 'Elaboration Likelihood model' (Petty & Cacioppo 1986).

De wortels van de negentiende eeuwse classificatie van hygiëne

Baron, de auteur van de in het kort weergegeven classificatie van de hygiëne uit 1829 (zie Net Werk 23) verwees in zijn tekst naar Hallé als zijn inspiratie.

J.N. Hallé (1754-1822) was een beroemd Frans medicus. Hij bekleedde al belangrijke posities tijdens het Ancien Régime, maar bezette na de reorganisatie van het

24

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

medisch onderwijs in 1795 de leerstoel voor Medische Natuurkunde en Hygiëne. Dankzij hem kreeg de hygiëne als vak aan het begin van de negentiende eeuw een Franse stempel. Een eerste versie van Hallé's definitie van hygiëne verscheen in het in 1791-1792 uitgegeven blad van Fourcroy (1755-1809), 'La médecine éclairée par les sciences physiques' (de geneeskunde verduidelijkt door de natuurkunde). Meer bekendheid kreeg de classificatie van de hygiëne dankzij het verschijnen van de tekst van Hallé in de 'Encyclopédie méthodique' (1798, deel 7, p. 373-437).

5

6 Bij Baron (als parafrase van het plan van Hallé) vormt de categorie van de 'circumfusa' (de omgeving) de verbinding tussen hygiëne en milieu. Zeer belangrijk daarbij was de invloed van de lucht (waarmee ook verschijnselen verbonden werden als magnetisme of atmosferische verschijnselen). Voor Hallé en Fourcroy waren aardrijkskunde en meteorologie uiterst relevant voor de geneeskunde. Zelfs astronomie (o.a. de invloed van de maan op de gezondheid) werd beschouwd als noodzakelijke kennis voor de medicus. Magnetisme en electriciteit vormden een verbinding tussen natuurkundige verschijnselen en hygiëne. Zij konden immers gebruikt worden binnen de individuele hygiëne als therapeutische middelen.

Hallé was ook een warme voorstander van het verzamelen van statistische gegevens over epidemische ziektes, waarbij getracht werd een correlatie te vinden tussen klimaat, omgeving en ziekte.

Meer hierover is te vinden in een bijdrage van L.J. Jordanova: Jordanova, L. J., 'Earth science and environmental medicine: the synthesis of the late Enlightenment', in: Jordanova, L. J., Porters, Roy S., (red.), **Images of the Earth. Essays in the History of the Environmental Sciences**, (Chalfont St.Giles: The British Society of the History of Science, 1981). BSHS Monographs, p.119-146. ISBN: 0-906450-00-4.

Nash

Roderick Nash heeft zich geprofileerd als specialist op het gebied van de ideeëngeschiedenis van de Amerikaanse ecologische gedachte. Hier volgt een kleine lijst van zijn (als boek) gepubliceerde geschriften. Nash, Roderick, **Wilderness and the american mind**, (Yale: Yale University Press, 1982). ISBN: 0-300-02910-1.

Nash, Roderick, **From these beginnings: a biological approach to american history**, (New York: Harper and Row, 1984). ISBN: 0-06-044729-x.

Nash, Roderick, **American Environmentalism: reading in conservation history**, (New York [etc]: MacGraw-Hill, 1989). ISBN: 0-07-046059-0.

Nash, Roderick, **The rights of nature. A history of environmental ethics**, (Madison: University of Wisconsin Press, 1989). History of American Thought and Culture, ISBN: 0-299-11840-1.

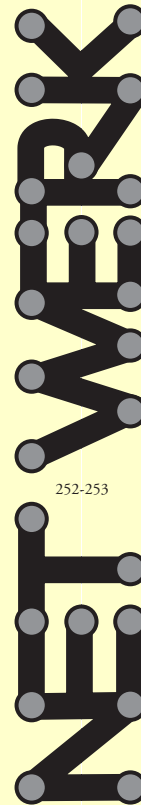
Nash, Roderick, (red.), **Environment and Americans: the problem of priorities**, (Melbourne FL: Robert E. Krieger), American Problem Series, ISBN: 0-88275-936-1.

Tijdschriften

Zoeken van literatuur op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu valt niet mee. Studenten die een scriptie willen schrijven kunnen niet steunen op een professioneel opgesteld, lopende bibliografie van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Hier volgt een lijst van tijdschriften waarin incidenteel of regelmatig artikelen op dit gebied te vinden zijn. De lijst is een eerste poging (vandaar de nog aanwezige afkortingen), gecompileerd uit de bibliografische lijsten van Net Werk en zonder pretentie van volledigheid. Aanvullingen zijn vanzelfsprekend welkom.

3 R International
A.A.G. Bijdragen
Acta Bot. Neerl.
Allgemeine Forstzeitschrift
Amstelodamum
Annales de Démographie Historique
Annales de l'académie royale
d'archéologie de Belgique
Annales de la recherche urbaine
Annales. Economies, Sociétés, Civilisations
Arbeitsmedizin Sozialmedizin
Präventivmedizin
Archives européennes de sociologie
Belgisch Tijdschrift voor Filologie
en Geschiedenis
Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste
Geschiedenis
Boden und Gesundheit
Brabants Landschap
Built Environment
Bulletin of the history of medicine
Business History Review
Cahiers de la Recherche Architecturale
Cahiers pour l'origine du vocabulaire scientifique, CNRS
Culture Technique
Current Work in the History of
Medicine
De Ingenieur
De negentiende eeuw
De Wijde Blik, tijdschrift over natuur en milieu in de regio Gooi, Vechtstreek e.o.
Dix-huitième siècle
Economic History Review
Ecotoxicology and Environmental
Safety

24

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Elsevier
Environment Index
Environmental Health
Environmental History Newsletter
Environmental Periodicals Bibliography
6
7 Ethnologie Française
Geschichtsdidaktik
Grondboor en hamer
H2O
Health Education Monographs
Hist. Sci. Med.
Hist. Econ. Soc.
Historisch-geografisch tijdschrift
History Today
Human Ecologist
Human ecology
Hygie
Hygiëne och Miljoe
Hygiene und Medizin
Hygienist
Jahresmitteilungen der naturhistorische Gesellschaft Nürnberg
Journal of Contemporary History
Journal of Environmental Health
Journal of Forest History
Journal of Interdisciplinary History
Journal of the American Planning Association
Journal of the Anthropological Society of Oxford
Journal of the History of Biology
Journal of the History of Medicine and Allied Sciences
Journal of Urban History
Kölner Handbuch für Vor- und Frühgeschichte
L'information historique
Landschap

Leefmilieu
Man and Nature
Medical History
Medisch Contact
Medizinhistorisches Journal
Milieu
Milieurama
Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz
Naturwissenschaften
Natuurreservaten
Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
New Scientist
Notes and Records of the Royal Society
PT Aktueel
Recherches
Revue d'histoire des sciences
Revue d'histoire moderne et contemporaine
Revue des eaux et forêts
Safety and Health
Sci. Total Environment
Science et Vie
Search
Siedlungsforschung
Smithsonian studies in History and Technology
Soc. Sc.i Med.
Sociologisch Tijdschrift
Speculum: a journal of medieval studies
Spiegel Historiaal
Technikgeschichte
Technisch Maandblad voor Gemeentereiniging, Vervoerswezen en Ontsmetting

The Journal of the Air Pollution
Control Association
The Public Historian
The Yale Review
Tijdschrift voor Geschiedenis van
Techniek en Industriële Cultuur
Tijdschrift voor Gezondheid en
politiek
Tijdschrift voor Ruimtelijke Orde-
ning en Volkshuisvesting
Tijdschrift voor Sociale Gezond-
heidszorg
Tijdschrift voor Sociale Weten-
schappen
Traverses
Victorian Studies
Volkskunde
Water Pollution Abstracts
Water, bodem, lucht
Weather
Wielewaal
Zeitschrift für die Gesamte Hygi-
ene und ihre Grenzgebiete
Zeitschrift für Geschichtswissen-
schaft

Enquête

In januari 1991 is een enquête formulier gezonden naar meer dan negentig adressen. De reacties zijn nu verwerkt in een geactualiseerde lijst van onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De nieuwe lijst bevat naast aangevulde gegevens van respondenten ook oudere gegevens zoals zij verspreid verschenen zijn in Net Werk.

De lijst vult op dit moment zeventien à achttien bladzijden. Dit is nu te veel om zo maar naar alle reguliere ontvangers van Net Werk te sturen, zonder te weten of hiervoor daadwerkelijk belangstelling aanwezig is. Aan diegenen die een reactie op de enquête hebben ingezonden wordt dit bundeltje gratis toegezonden. Overigens zelfs een late reactie zal beloond worden met een gratis toezending. Anderen die zich daarvoor interesseren kunnen kennis maken met het onderzoeksoverzicht door storting van f 8.- op giro 3653910, ten name van Net Werk Eindhoven en onder vermelding van Enquête 1991.

(N.B. Aan het kopiëren en versturen van zowel Net Werk als een bundel is nog altijd een flinke dosis handwerk verbonden, alle automatisering ten spijt).
Hierbij mijn hartelijke dank aan de respondenten.
Myriam Daru

24

NET WERK

254-255

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

25 NET WERK

256-257

Thema Natuurbescherming

De natuurbeschermers zijn niet de bewaarders van een statisch milieu, zij zijn tegelijk de makers van het milieu, zelfs wanneer zij zichzelf de taak opleggen om juist niet in te grijpen. Er is meer aan de hand dan de aantasting van het milieu zijn het onderwerp van milieugeschiedenis - (de ver-vul maar in aspecten : verandering van het klimaat, verzuring, verontreiniging, vermes-ting, verdroging, versnippering, verstoring). Natuurbescherming, milieubescherming: het zijn twee verschillende activistenculturen, maar ze kunnen niet anders dan met elkaar verbonden zijn. Sommige natuurbeschermers hebben een afkeer van het begrip milieu. Het lijkt niet de waarden in zich te dragen waarvoor zij vechten. Een andere activistencultuur die ver-bonden is met die van de natuurbe-scherming is die van de heemkunde en in het verlengde daarvan, die van de monumentenbescherming. De bescherming van oude cultuurland-schappen en van historische tuinen maakt dan ook steeds meer deel uit van de praktijk van de monumen-tenzorg.

Om te weten hoe en waarom milieu en natuur van elkaar gescheiden en met elkaar verbonden zijn, is een historisch perspectief nodig en

moet er een theoretische reflectie komen. Daarom deze keer een meer gerichte aandacht voor het zoeken naar de contouren van de natuurbe-scherming.

Myriam Daru

Natuurbescherming, overheid en privé initiatief

Herman Sieben, **Van staatsnatuur-reservaat tot Nationaal Plan**, Rijksuniversiteit Groningen. Doctoraalscriptie sociologie (Leeuwarden: 1988).

Sieben behandelt de ontwikkeling van de particuliere natuurbescher-mingsbeweging, de invloed daarvan op het overheidsbeleid, de ontwik-keling van het overheidsbeleid op het gebied van de natuurbe-scherming, de beschrijving en de evaluatie van het door de overheid ontwikkelde wettelijke instrumen-tarium en regelgeving. Hoofd-stromingen in de natuurbescher-mingsbeweging: 1. de romantische stroming in de kunst, welke oude cultuurlandschappen waardeerde en wilde behouden. 2. de behoudende stroming die duidelijke historische banden had met de landadel. 3. de invloed van (amateur) natuurwe-tenschappers. 4. de links-liberale stroming welke de natuur zag als

1
2

recreatie-object. 5. de conservatieve stroming die moeite had met de industrialisatie.

Tot 1920 is de aankop van terreinen het middel ter bescherming van natuur en landschap. Na 1920 werden veel natuurgebieden ontgonnen ten behoeve van de landbouw, de uitbreiding van nederzettingen en de aanleg van infrastructuur. De bemoeienis van de overheid met de natuurbescherming was tot aan het midden van de jaren dertig miniem. In de periode 1900-1940 kwam slechts een wet tot stand die direct verband hield met natuurbescherming, de Natuurschoonwet uit 1928. In de Boswet en de Vogelwet kwamen wel enkele paragrafen voor die de wettelijke mogelijkheden voor natuurbescherming verruimden, maar de in 1928 aangekondigde natuurbeschermingswet bleef uit.

In de periode 1940-1945 probeerde de overheid meer greep te krijgen op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Vanaf 1940 was de Natuurbeschermingsbeschikking in werking. In 1941 werd de uitwerking van streekplan en nationaal plan geregeld. In 1942 kwam het Besluit Bescherming Natuurgebieden tot stand. Na 1945 heeft de President van het nationale plan diverse keren ingegrepe. In 1948 meenden de landbouworga-

nisaties dat het Nationale Plan en de Rijksdienst voor het Nationale Plan overbodig waren. Na 1948 verdween de natuurbescherming uit de frontlinie van de planologische ontwikkelingen.

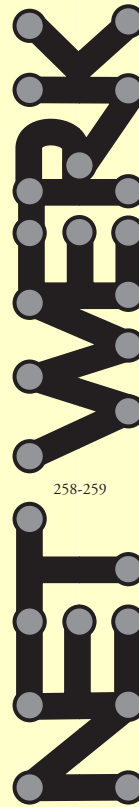
Natuurbescherming en planologie

Arnold van der Valk, **Planologie en natuurbescherming in historisch perspectief**, ('s-Gravenhage: NIROV 1982). nr. 2. PSVA / NIROV.

De onderzoeken van Sieben en Van der Vak vullen elkaar aan (en overlappen elkaar ook wel hier en daar). Van der Valk richt zijn als rapport van de NIROV uitgegeven doctoraalscriptie op de plaats van de natuurbescherming, de landschapszorg en de openluchtrecreatie in de periode 1900-1965, met bijzondere aandacht voor de rol van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV).

Tussen 1902 (Woningwet) en 1965 heeft de overheid een aantal instrumenten geschapen voor het regelen van de ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening. De belangstelling voor de natuur- en landschapsproblematiek is tussen 1902 en 1965 sterk aan veranderingen onderhevig geweest. Tussen

25

258-259

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1902 en 1920 ontwikkelden stede- bouw en natuurbescherming zich vrijwel onafhankelijk van elkaar, de eerste onder de vleugels van de overheid, de tweede dankzij het particulier initiatief. Een aantal krachtige persoonlijkheden speelde een belangrijke rol in het naar voren brengen van het belang van de natuurbescherming in verband met de stedenbouw, in het bijzonder mr. D. Hudig, mr. G.A. van Poelje, H. Cleyndert en ir. P. Bakker Schut. Engeland en de Verenigde Staten waren in die tijd lichtende voorbeelden voor deze pioniers. Bij het Internationaal Stedenbouwcongres te Amsterdam in 1924 (een belangrijke mijlpaal voor de moderne beweging in architectuur en stedenbouw), waren de ideeën binnen het NIROV voldoende uitgekristalliseerd om tot duidelijke plannen te komen. Het instituut stelde voor een stelsel van natuurruimten te scheppen, voorafgegaan door natuurruimteplannen, op te nemen in stedenbouwkundige plannen op alle niveau's. De natuurplannen zouden een leidraad vormen voor het aankoopbeleid van de overheid en de particuliere natuurbeschermingsorganisaties. Enkele van de door het NIROV voorgestelde maatregelen zijn in de periode 1920-1940 door de wetgever overgenomen, maar veel belangrijker was de regeling van het streekplanwerk in het Basisbesluit van 1942, gevolgd door

werkzaamheden voor een nationaal plan. Er kwam een Voorlopige Lijst van natuurgebieden welke in aanmerking kwamen voor bescherming uit wetenschappelijk oogpunt. Tevens verkreeg de president van de Rijksdienst voor het Nationale Plan de bevoegdheid om bezwaren te maken tegen werken en grondaankopen die in strijd werden geacht met de bestemmingen in een uitbreidingsplan, streekplan of nationaal plan.

Tussen 1945 en 1965 nam de belangstelling voor de natuurbescherming onder de planologen af. Naast het belang van de wederopbouw spelen ook factoren als de professionele erkenning van de planologie een belangrijke rol voor dit desinteresse. Deze erkenning ging gepaard met een toenemende belang van de sociale wetenschappen en statistische methoden gekoppeld aan de verwaarlozing van moeilijk weegbare factoren als het natuurschoon. Pas na 1965 is de belangstelling voor de natuurbescherming in verband met de bewustwording omtrent de milieuproblematiek weer opgebloeid.

Vlaamse natuurbescherming

Drs. Thijs Caspers heeft de afgelopen jaren onderzoek verricht naar de Vlaamse natuurbescherming met het oog op een promotie.

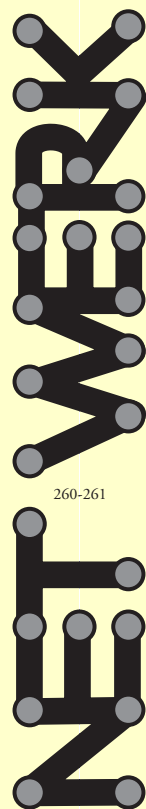
Het onderzoek draagt de titel: **Misbegrepen. De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1919-1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen.**

Vlaanderen / België kan terugkijken op een bijzonder weinig succesvolle natuurbeschermingsgeschiedenis. Toch begon men ook hier enthousiast. Door welke oorzaken is succes hier uitgebleven? Lag het enkel aan het karakter van de Belgische staat en de mentaliteit van de Belgen? Heeft de sociaal-economisch ondergeschoven positie van Vlaanderen er misschien iets mee te maken? Was de aanpak, de strategie van de eerste Vlaamse natuurbeschermers misschien niet goed?

Wat het Naardermeer voor Nederland was, was de Kalmthoutse Heide voor Vlaanderen. De bedreiging van dit natuurgebied zette een kleine groep tot activisme aan en in 1910 werd de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon opgericht. De naam van deze vereniging laat zien dat heemschut en natuurbescherming in België

een sterkere band hebben dan in Nederland. Deze vereniging was voornamelijk gemotiveerd door een esthetische kijk op de natuur, en voor haar was natuurbescherming een zaak van cultuurstrijd. Het Belgische Verbond tot Bescherming van Vogelen, in 1922 opgericht, liet zich eerder leiden door ethische argumenten (tegen een inhumane behandeling van de natuur). Zij wist zich op een pragmatischer wijze op te stellen dan de Vereniging voor Natuur- en Stedschoon, maar zette zich niet in voor een popularisering van de natuurbescherming. Dit was wel het geval bij de activisten Thiery en Van Limbergen. Bij Van Limbergen ging het echter om het beschermen van de Vlaamse natuur met haar Germaans karakter tegen verderfelijke Latijnse (lees Waalse) invloeden. De professionalisering van de natuurbescherming, vanuit de wetenschap, kwam langzaam op gang. Bovendien compromitteerden de wetenschappers zich met de economische belangen van het toerisme. Zo zette zich Edmond Rahir van de Fédération Nationale pour la Défense de la Nature in voor het openstellen van een beschermd duingebied voor het massa-tourisme. De professionalisering van de natuurbescherming vond voornamelijk plaats in de Belgische koloniën onder de hoede van het Comité Belge pour la Protection de la Nature.

25

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Caspers zoekt voor het betrekkelijk geringe succes van de Vlaamse natuurbescherming een aantal verklaringen zoals de kunstmatige aard van de Belgische staat, de invloed van de Bourgondische levensaard, de invloed van de gemeentelijke politiek (gekozen burgemeesters), de voorrang die de Vlaamse emancipatie gaf aan de economische ontvoogding, de communicatieproblemen tussen Vlaamse en Waalse natuurbeschermers en het cultuurpessimisme van de natuurbeschermers van de oude stempel.

Voor meer informatie over dit onderzoek: Thijs Caspers, Duiventoren 45 5046 MN Tilburg.

Natuur als kennispolitiek begrip

Henny van der Windt en Hans Harbers, 'Welke natuur is het beschermen waard? De Nederlandse natuurbescherming en de kennispolitieke betekenis van het concept 'natuur'', **Kennis en methode.** (1991) 1, p 38-61.

Dit artikel gaat uit van de stelling dat 'natuur' bij uitstek een sociaal en historisch variabele categorie is. Dat wil zeggen dat het begrip natuur geen absoluut gegeven is, maar een constructie. Vreemd genoeg, is deze relativering nauwe-

lijks aanwezig bij de discussies van de natuurbeschermers zelf. Terwijl er in het verleden genoeg aanwijzingen zijn om hiervan bewust te raken. Wij weten bijvoorbeeld dat aan het begin van de negentiende eeuw naar heidegebieden gekeken werd als woeste gronden die tot vruchtbaar land moesten worden omgewerkt. Mensen als van Eeden senior die zich erover beklagden dat de natuur moest wijken voor de mens waren zeldzaam. De natuur zoals van Eeden die zag was niet identiek met wat de huidige natuurbeschermers onder natuur verstaat. Voor hem waren de romantische landschappen fraai, de idyllische landschappen rustbrengend en de akkers en polderlandschappen slechts 'in zekere zin schoon'. De natuur was de moeite van het beschermen waard voor zoverre zij esthetisch genot bracht. Aan het einde van de negentiende eeuw groeide de belangstelling voor de natuur onder schilders en schrijvers. Het trekken naar buiten genoot meer populariteit, zowel als recreatieve bezigheid als voor de (amateur)wetenschap. Rond de eeuwwisseling institutionaliseerde de populairwetenschappelijke belangstelling voor de natuur. De oprichting van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels en die van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging zijn daarvan het resultaat. Met de

bedreiging van het Naardermeer werd deze belangstelling in politieke daden omgezet. Dit gebeurde met het oprichten van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en het omzetten van die belangstelling in een concreet aankoopbeleid.

In het begin van de twintigste eeuw waren er twee visies op de natuur: de natuur als leverancier van grondstoffen en de schone natuur als tegenwicht tegen de materialistische en industriële wereld. Concreet leidde deze tweeledigheid tot een ruimtelijk compromis van gebieden gereserveerd voor de produktiviteit en natuurmonumenten als reservaten voor de ongereptheid. De Nederlandse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten hanteerde als hoofdcriterium voor het aankoopbeleid de zeldzaamheid van biologische en landschappelijke verschijnselen. Het recreatie-argument veroorzaakte onenigheid tussen professionele biologen en natuurrecreantenorganisaties zoals de ANWB, mede oprichter van Natuurmonumenten. Landbouw- en ontginningsmaatschappijen waren ondanks tegenstrijdige belangen aanvankelijk betrokken bij de natuurbescherming. In de jaren twintig waren de ontginningen echter zo ver gevorderd dat er een conflictsituatie ontstond

tussen ontginners en biologen. Volledige eenheid onder biologen was er niet. Hiervoor verschilden hun ecologische uitgangspunten te veel van elkaar. De Frans-Zwitserse traditie van het beschrijven van de levende natuur als een systeem van associaties (ideale plantengemeenschappen in evenwicht met externe factoren) stond tegenover de meer dynamische visie van de Amerikaanse bioloog Clements, dat succesvolle plantengemeenschappen via successiestadia naar een climaxstadium en een evenwichtssituatie toegroeien. Uiteindelijk leidde deze laatste visie tot een mens-exclusieve opvatting van de natuurbescherming. Dat wil zeggen dat ter wille van het biologische evenwicht de mens uit de omgeving van de plantengemeenschappen gehouden moest worden. In samenhang daarmee moeten wel een aantal beheersvragen worden gesteld. Bij het buitensluiten van de mens zou een aantal pluspunten verdwijnen. Het eerste was het binnenhalen van inkomsten door gericht beheer. Het tweede was dat beheer het verdwijnen van sommige planten tegenging (door het overheersen van een bepaalde soort tegen te gaan). Het scheppen van een natuurmonument is een dilemma voor de natuurbescherming. Immers is bescherming een menselijke daad, maar dit geldt nog sterker voor het creëren van natuur door mensen.

25 NET WERK

262-263

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bij een belangrijke studieconferentie in 1945 stonden drie fundamenteel verschillende posities ter discussie. De eerste was de mens-exclusieve opvatting, zoals verdedigd door Weevers, die de climaxsituatie als het belangrijkste criterium hanteerde. De tweede opvatting was die van de plantensocioloog Westhoff. In zijn visie omvat de natuur ook de mens en mogen niet uitsluitend climaxsituaties als evenwichtig beschouwd worden. Beheersmatig kan dit vertaald worden in de bescherming van zogenaamde halfnatuurlijke gebieden. De derde positie was die van Van Rijsing. Hij ging zo ver dat hij ook de stad onder het begrip natuur wilde onderbrengen.

Voor de Tweede Wereldoorlog was de mens-exclusieve opvatting dominant, maar in 1954 had men het menselijk ingrijpen aanvaard. Dit betekende een gebiedsuitbreiding voor de natuurbescherming: de 'halfnatuur' en de gebieden onder 'kleine cultuurdruk'. De intensivering van de landbouw leidde tot een verdere uitbreiding van wat het beschermen waard was. De ruilverkavelingen zetten oude agrarische landschappen onder druk. Om deze nog gedeeltelijk te kunnen behouden, was het noodzakelijk deze oude cultuurlandschappen ook tot de beschermingswaardige natuur te laten behoren. Aan de andere kant leidden de conflicten met de

landbouw soms tot een anti-boeren houding van sommige natuurbeschermers.

In de jaren zeventig werd deze houding bestreden door een nieuwe lichte van natuurbeschermers. Deze zocht naar een grotere integratie van landbouw en natuurbescherming. Het getuigde volgens hen van politiek elitisme dat de boeren als maatschappelijke groepering buiten de natuurbescherming werden gehouden. Concreet betekende dit voor hen een nieuwe indeling: de natuur binnen de produktie, de niet-produktieve natuur binnen de landbouw en de natuur buiten de produktie. Deze natuur was allemaal waardevol. De kritiek richtte zich ook tegen de ecologische onderbouwing van de 'traditionele' natuurbescherming, in het bijzonder tegen de overheersing van voor spelbare processen en een te conservatieve kijk op de dynamiek van populaties. Deze kritiek heeft inderdaad geleid tot meer openheid tussen boeren en natuurbescherming. Radicale kritiek kwam er inmiddels van de kant van de voorstanders van de 'echte ongerepte' natuur, met als extreemste voorstellen het herschep van oerbossen en de herintroductie van de daarbij behorende diersoorten. De herschape natuur zou dan aan zichzelf overgelaten worden, conform de zelfregulatie-ideeën van de ecooloog Odum. In

een minder extreme vorm heeft dit gedachtengoed zich doorgezet in de aandacht voor natuurlijk bosbeheer en bijv. het plan Ooievaar.

4

5 Beheersmatig hebben de verschillende natuurbeschermingsopvattingen uiteindelijk toe geleid dat er niet één beheersvorm de overhand heeft gekregen, maar dat er een ruimtelijke en functionele scheiding van natuurbeschermingsgebieden heeft plaatsgevonden.

De geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming is er een van behoedzaamheid en pragmatisme. Door discussie en maatschappelijke compromissen is een veranderend gewicht ontstaan tussen de ethisch-esthetische, onderzoeksmatige, ecologische en economische criteria. Een reconstructie van het verleden van de natuurbescherming loopt parallel met de historische constructie van het begrip natuur en de definitie van het natuureservaat. Wie deze reconstructie onderneemt kan dit echter niet volledig afstandelijk doen. De reconstructie zelf zal vrijwel onvermijdelijk volgens de lijnen verlopen die door het natuurbegrip van de onderzoeker zijn ingegeven. De vraag is o een dergelijke normativiteit vermeden kan en moet worden.

Kleine aanvullende literatuurlijst over natuurbegrip en natuurbescherming

Acot, Pascal, *Histoire de l'écologie*, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1988).

Arbeitsgemeinschaft beruflicher und ehrenamtlicher Naturschutz e.V (ABN), 'Werkstatt Naturgeschichte. Erfahrungen und Ergebnisse einer Einladung in die Geschichte.', *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) 3, p. 130-133.

Barbour, I. G., (red.), *Western Man and environmental ethics. attitudes towards Nature and Technology*, (Reading, Mass.: 1972).

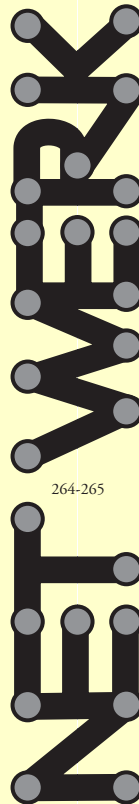
Blust, Geert de, Raeve, Frank de, Kerkhofs, Pol, Leroy, Pieter, Raeymakers, Geert, Vanhecke, Leo, *Historische en ethische achtergronden van natuur- en landschapsbehoud*, (Wilrijk: z.j.).

Caspers, Thijs, 'Jos van Limbergen, een vergeten Vlaamse natuurbehouwer', *Milieurama.* (1988), p. 3-8.

Collingwood, R. G., *The Idea of Nature*, (Oxford: Clarendon Press, 1945).

Corbey, R., Grijp, P. van der, (red.), *Natuur en cultuur. Liber amicorum Ton Lemaire*, (Baarn: Ambo, 1990).

25

264-265

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Daru, Myriam, 'Natuur als veranderend denkbeeld in tijd, tuin en landschap', *Plan* (1986) 6, p. 9-29.

Dolman, Paul, Sutherland, William, 'Historical clues to conservation. Management techniques that reproduce old farming practices may yet save one of the last remaining heathlands in Britain', *New Scientist.* jrg. 129 (1991) 1751, 12 January, p. 40-43.

Erz, Wolfgang, 'Geschichte des Naturschutzes. Rückblicke und Einblicke in die Naturgeschichte.', *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) 3, p. 103-106.

Glacken, Clarence J., *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in western thought from ancient times to the end of the eighteenth century*, (Berkeley: University of California Press, 1967).

Grimm, R., Hermand, J., (red.), *Natur und Natürlichkeit. Stationen des Grünen in der deutschen Literatur*, (Königstein: 1981).

Henke, Hanno, 'Grundzüge der geschichtlichen Entwicklung des internationalen Naturschutzes', *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) 3, p. 106-112.

Holthuisen, Rober, 'Van 'Menschen Quaet' tot onzongat. De geschiedenis van het milieubesef in Nederland', *Reflector.* (1991) 2, p. 72-75.

Kraaikamp, H. W. G. van, *Natuurbescherming in Nederland. Ontwikkeling van denkbeelden en activiteiten in de periode 1896-1906*, (Nijmegen: 1980).

Lemaire, Ton, *Filosofie van het landschap* (Baarn: Ambo, 1970).

Lipp, Wilfried, *Natur-Geschichte-Denkmal. Zur Entstehung des Denkmalbewußtseins der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt: Campus, 1987).

Malafosse, Jehan de, 'Un obstacle à la protection de la nature: le droit révolutionnaire', in: *Dix-huitième siècle.* jrg. 9 (1977) thema nummer, p. 91-100.

Matless, David, 'Definitions of England, 1928-89. Preservation, modernism and the nature of the nation', *Built Environment.* jrg. 16 (1990) 3, p. 179-191.

Merchant, Carolyn, *The Death of Nature. Women, ecology, and the Scientific Revolution*, (San Francisco [etc]: Harper and Row, 1980).

Munckhof, P. J. J., Joosten, J. H. J., *Een breuk met het verleden. Beheers- en ontwikkelingsvisie voor de Grote Eenheid natuurgebied 'Zuidelijke Peelhorst'*, (Tilburg/Roermond: Consulentenschap Natuur Milieu en Faunabeheer 1990). rapport 90.003.

5

6

Odum, Eugene P., **Fundamentals of Ecology**, (Philadelphia: W.B. Saunders, 1971, 3e ed.).

Passmore, John, **Man's responsibility for Nature**, (Londen: Duckworth, 1974, 1980).

Pellicer, André, **Natura: étude sémiotique et historique du mot latin**, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1966).

Petersen, Magnus, 'Landschaftschutz in Notzeiten um 1800', **Nordfriesische Jahrbuch.** jrg. 24 (1988), p. 147.

Schoenichen, W., **Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründung durch Ernst Rudorff, Hugo Conventz und ihre Vorläufer.**, (Stuttgart: 1954).

Snijders, R., Dansert, K., **Het Geldersch Landschap: 60 jaar bescherming van natuur en cultuur**, (Arnhem: Stichting Het Geldersch Landschap, 1989).

Stipproweit, A., 'Naturschutzbewegung und staatlicher Naturschutz in Deutschland. Ein historischer Abriss', in: Callies, J., Lob, R., (red.), **Handbuch Praxis der Umwelt- und Friedenserziehung**, (Düsseldorf: 1987).

Strey, Gernot, (red.), **Umweltethik und Evolution. Herkunft und Grenzen moralischer Verhaltens gegenüber der natur**, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989). Kleine Vandenhoeck Reihe, nr. 1545.

Thomas, Keith, **Man and the natural world. A history of modern sensibility**, (New York: Pantheon Books, 1983).

Trommer, G., 'Wahrnehmung und Bedeutung von Naturganzheit am Anfang des 20. Jahrhunderts in Deutschland', **Verhandlungen der Gesellschaft für Ökologie.** jrg. 17 (1989), p. 823-828.

Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland, (De Bilt: Stichting Het Utrechts Landschap, 1990).

Walter, F., 'The evolution of environmental sensitivity 1750-1950', in: Brimblecombe, P., Pfister, C., (red.), **The Silent Countdown. Essays in European Environmental History**, (Berlin: Springer-Verlag, 1990). p. 231-247. ISBN: 3-540-51790-1; 0-387-51790-1.

Wiersinga, W. A., Looijen, R. C., Oosterveld, E. B., Wams, T. J., Windt, H. van der, 'De soort centraal: de natuurbeschermingsstrategie voor de jaren negentig?', in: Stichting Meander, **Nieuwe strategieën voor natuurbescherming**, (Utrecht: stichting Meander/Jan van Arkel, p. 77-93).

Williams, Daniel Day, 'Changing concepts of nature', in: Barbour, Ian G., (red.), **Earth might be fair**, (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1972).

Windt, H. van der, 'Conflicterende opvattingen bij het beheer der natuur. De rol van oecologen in

25 NETWERK

266-267

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de natuurbescherming en de bosbouw', **WO. Nieuwsnet.** (1988) 3, p. 20-30.

---, 'De hectarestrijd, een botsing van werelden', **Noorderbreedte.** (1984) 3, p. 74-79.

---, 'De inbreng van de natuurbescherming in de ruilverkaveling Rolde en Anloo', in: Cramer, J., **Ecologie en Beleid**, (Amsterdam: Ekologische Uitgeverij, 1983). p. 109-22.

---, Dekker, J. N. M., Brand E.C., 'Ingrijpen of niet, het continue dilemma van de natuurbescherming', **Landschap.** (1989) 1, p. 3-18.

---, Wiersinga, W. A., Wams, T. J., Oosterveld, E. B., Looijen, R. C., 'De toekomst van de natuur is voor iedereen. Over de relatie tussen natuuropvatting, oecologie en natuurbescherming', **Natura.** (1987) 4, p. 83-87.

Wormbs, Brigitte, **Über den Umgang mit Natur. Landschaft zwischen Illusion und Ideal**, (München [etc]: Carl Hanser, 1976).

'Zeittafel zur Geschichte des Naturschutzes in Deutschland', **Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.** jrg. 65 (März 1990) 3, p. 113-114.

Historische paden

Op lemen voeten. Tijdschrift voor voettochten. Jaargang 13 (1991) nr. 1 ISSN 0168-9126

In dit nummer veel aandacht voor historische paden, zowel binnen als buiten Nederland. Hier volgt een samenvatting van de Nederlandse wandelingen. Van alle wandelingen wordt een algemene omschrijving gegeven, aangevuld door praktische informatie.

'Te voet van Amsterdam naar Arnhem'. Nederlands oudste langeafstand-wandelpad revisited. bp. 4-6. (tekst en foto's Egbert Kunst)

Door de ANWB gelanceerde wandelweg uit 1914, met bouwkundige uitzonderlijkheden als de oosters geïnspireerde uitzichttoren van de heer van Dam te Wijk bij Duurstede, de pyramide van Austerlitz en de graf-tombe van Nellesteijn bij Leersum (architect Zocher sr., 1818).

'Huizen-Spakenburg. De Betuinde Oever' p. 8-9.

Een poging om in het voetspoor van Jac. Thijsse langs de Zuiderzee te wandelen (een dagwandeling met veel prikkeldraad en koeiestront).

'Een rondwandeling bij Laag Keppel' Met dominee Craandijk in "Den Gelderschen Achterhoek" p. 10-11. (tekst en foto's Jet Holleman).

In navolging van wandelingen uit de jaren 1875-1888. Een uittreksel van de wandelingen van Craandijk is in 1978 verschenen bij uitgeverij Foresta, Groningen.

'Van Eeden in het Salland. Onder de plechtige dennen'(tekst en foto's Hans Ouwens) p. 12-13. Bron voor deze wandeling is 'Onkruid, botanische wandelingen van F.W. van Eeden', Schuyt & co Haarlem, ISBN 90-6097-046-2.

'Steenwijk-Veenhuizen. Van Lennep en de Maatschappij van Weldadigheid' p. 23-25 (tekst en foto's Wouter van de Vegt).

'Elst-Doorn. Tabak en tumuli op de Heuvelrug' p. 28-29 (tekst en foto's Dolf Middelhoff).

Het tijdschrift is bij de boekhandel te krijgen. Abonnementen kunnen schriftelijk of telefonisch opgegeven worden bij Uitgeverij Dwarsstap, Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen. Tel. 080-221700 (tussen 9.00 en 13.00 uur).

Net Werk Bijeenkomst 7 juni in Utrecht

Vrijdag 7 juni organiseert de werkgroep Net Werk een bijeenkomst over drugs. Marcel de Kort en Eric van Luijk zetten uiteen hoe de Nederlandse overheid zich in de

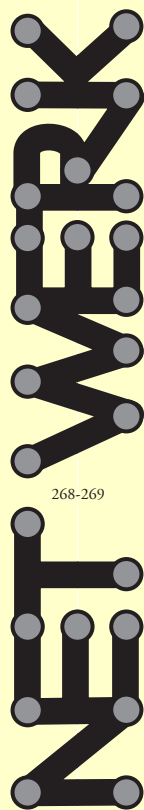
periode 1850 tot heden opstelde tegenover het gebruik van drugs.

In het midden van de vorige eeuw raakte het injecteren van morfine in zwang en verwierf grote populariteit. Rond 1870 werd het zogenaamde 'morphinisme' een probleem van zorg voor de geneesheren. Cocaïnisme werd dat omstreeks 1885 en heroïnisme werd rond 1905 als medisch probleem gedefinieerd. Verslaving werd dus steeds meer als een probleem gezien en artsen maakten een uitdrukkelijk onderscheid tussen genees- en genotmiddelen. In handen van de arts werd het middel beschouwd als heilzaam, maar in de recreatieve sfeer waren drugs schadelijk voor de gezondheid.

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam de professionalisering van de medische beroepen onder andere tot uitdrukking in het streven naar een monopolie op het voorschrijven van opiaten en cocaïne. De opiumwet van 1919 bepaalde dat deze middelen alleen nog gebruikt mochten worden voor medische en wetenschappelijke doeleinden. De opiumwet was echter niet het gevolg van de aandrang door Nederlandse medici.

Op initiatief van de Verenigde Staten kwam in 1909 een internationale commissie bijeen in Shanghai.

25

268-269

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Deze boog zich over de opiumhandel en het opiumschiiven in de koloniën. In 1911 werd in Den Haag een internationale opiumconferentie georganiseerd met de bedoeling de adviezen van Shanghai om te zetten in concrete wetgeving. Voor Nederland resulteerde dat in de Opiumwet van 1919.

De veranderingen in de houding tegenover drugs kunnen het beste worden gekarakteriseerd als medicalisering en criminalisering. We zien deze twee vormen van sociale controle vooral terug na de invoering van de opiumwet.

Marcel de Kort, verbonden aan de faculteit Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, verzorgt op 7 juni 1991 een inleiding over dit onderwerp voor de werkgroep Net Werk. Hij besteedt aandacht aan de medicalisering en criminalisering van het druggebruik voor de Tweede Wereldoorlog. Zowel Polite en Justitie als Volksgezondheid leggen een claim op het te voeren drugbeleid. De periode 1920 tot 1940 kent daardoor zowel een repressieve als een medisch-sociale aanpak van het drugprobleem. De discussie over het te voeren beleid worden nog steeds beheerst door deze twee benaderingen. Het Nederlandse tweesporenbeleid ten aanzien van drugs kan bogen op een lange historie.

Eric van Luijk, stafmedewerker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, werkt momenteel aan het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), te Wassenaar aan een proefschrift over het drugbeleid in Nederlands-Indië en Nederland in de periode 1890 tot 1990. Op basis van historisch onderzoek tracht hij tot inzichten te komen die voor de verdere ontwikkeling van het Nederlandse drugbeleid nuttig zijn. Zijn onderzoeksvraag luidt: Welke beleidsmogelijkheden zijn er om het drugprobleem te beheersen, indien de drugmarkt althans voor een deel legaal zou zijn? Om op deze vraag een antwoord te vinden onderzoekt hij met name de geschiedenis van de opiumregie, die van 1894 tot aan de Japanse bezetting in 1942 in Nederlands Oost-Indië werd gevoerd. Onder de opiumregie werden opiaten legaal aangeboden. Sterker nog: de import, de fabricage en de distributie waren geheel in handen van de overheid. In zijn voordracht voor de werkgroep Net Werk zal Van Luijk ingaan op het functioneren van de opiumregie, op de maatregelen die werden getroffen en de resultaten die daarmee werden geboekt, alsmede op de lessen die daaruit voor het hedendaagse drugvraagstuk zijn te trekken.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

270-271

NET WERK 26

Het Archiv zur Geschichte der Müllbeseitigung in het Umweltbundesamt te Berlijn

Anders dan Nederland kent Duitsland geen bundeling van instituten voor volksgezondheid en milieuhygiëne. Zo bevinden zich in Berlijn het Umweltbundesamt en het Bundesgesundheitsamt - dit laatste met een grote afdeling Wasser, Boden, Luft. Beide instellingen hebben een historische collectie (het BGA zelfs twee), sterk verschillend van achtergrond en inhoud. In het hierna volgende zal ik iets over de verzameling van het Umweltbundesamt vertellen. Dit archief van de 'Auskunftsstelle für Müllbeseitigung', naar zijn jarenlange geestelijke vader de 'Sammlung Erhard' genoemd, is in 1911 door een firma voor de vervaardiging van vuilnisvaten opgezet. In 1923 kreeg dr. Heinrich Erhard de leiding van de afdeling. In de jaren zestig is de verzameling door de 'Zentralstelle für Abfallbeseitigung' gekocht. Bij de instelling van het Umweltbundesamt in 1973 is zij bij dit instituut terechtgekomen en door medewerkers aldaar enigszins aan moderne eisen van toegankelijkheid aangepast. Erhard was een man van het vak, geen historicus, die alles verzamelde wat met vuil-

verwijdering te maken had, dus ook de geschiedenis ervan. Zijn grote ijver heeft een bonte verzameling van rijp en groen opgeleverd, die in zijn soort waarschijnlijk uniek is. Veel eigentijds materiaal (E. was als adviseur nauw bij de vragen inzake de reiniging in zijn tijd betrokken) dat inmiddels al historisch is geworden, foto's, zwart-wit dia's, kranteknipsels, brochures en een kleine duizend boekwerken maken er deel van uit. Indrukwekkend is de ontsluiting van dit bezit: een kaartstelsel van 13.000 à 15.000 fiches verschaft toegang vanuit diverse invalshoeken, onderverdeeld in hoofd- en subrubrieken. Behalve alle aspecten van vuilnis (Müllabfuhr, -abfuhrbetriebe, -abfuhrsysteme, -verwertung (daaronder ook oud-papier, veeteelt), -verwertungsbetriebe, -verbrennungsanlagen, -gefässe, -einsammlung) zijn hierin ook onderwerpen als straatreiniging en waterafvoer ondergebracht. Veel aandacht is er voor de voertuigen waarmee reinigingswerkzaamheden werden verricht. Enige vakdeformatie was de voormalige Berater niet vreemd: onder hygiëne wordt hier vooral de bestrijding van ratten, insecten en ander 'ongedierte' verstaan. Erhard had goede internationale contacten, zodat we van een Europese collectie kunnen spreken. Wat is er dan veiliger dan de gegevens over ons eigen land nader te bekijken? Voorzover mij bekend

hebben we hier te maken met het meest gedetailleerde overzicht van publikaties over kwesties betreffende de Nederlandse gemeentereiniging. Onder de hoofdrubriek Müllabfuhr Nederland, zo'n 350-400 titels, zijn 22 subrubrieken vermeld. Evenals bij andere onderwerpen heeft de maker hier niet consequent de titels per rubriek bij elkaar gezet, maar naar bevind van zaken of eigen logica gehandeld. Waar hem dat overzichtelijker leek, heeft hij een alfabetische onderverdeling naar plaatsen gemaakt, bij Müllbeseitigung b.v. van Amsterdam tot Zwolle. Onderwerpen als sneeuwruimen, 'Baggerschlamm', compostering, rendement, arbeiders - een bonte verscheidenheid.

Hoewel historische werkzaamheden buiten het kader van het UBA vallen, zijn er enkele medewerkers die zich als liefhebberij hiermee bezighouden. Vooral dr. R. Mach maakt zich nuttig met zijn 'Kurz-Informations-Blätter' (KIB), waarin 'kurz und knapp' over speciale onderwerpen van milieubescherming wordt bericht. Gebruikmakend van de

- 1 registratie van Erhard, maar ook op grond van eigen onderzoek worden hierin literatuuroverzichten geboden, alsmede uittreksels uit publikaties of jaartallen betreffende b.v. de invoering van de W.C. Ook hier dus rijp en groen, maar eetbaar en soms versterkend. Wie toch naar Berlijn gaat,

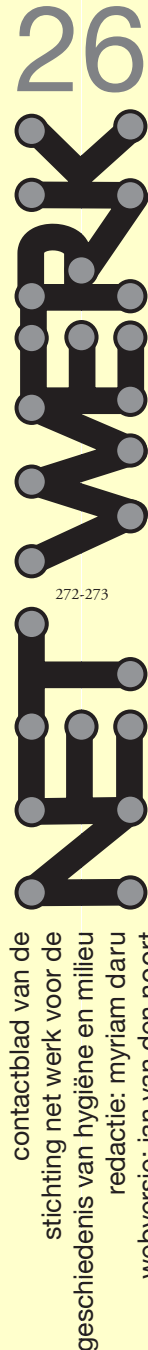
zou zich eens op de hoogte kunnen stellen: Bismarckplatz 1, 1000 Berlin 33. Tel. 09-49308903557 (Eckart Brandin, bibliothecaris en beheerder van de 'Sammlung'), of 09-49308903270 (Mach). Mir hat es jedenfalls gefallen.

Henk van Zon.

Afvalgeschiedenis

Gottfried Hösel, **Unser Abfall aller Zeiten. Eine Kulturgeschichte der Städtereinigung**, München, Jehle Verlag, 1990. XI, 250 pp. Prijs ca. f. 75,-.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het (Westduitse) Verband Kommunalen Städtereinigungsbetriebe (VKS) in 1987 verscheen in dat jaar bovengenoemde publikatie. Een tweede, enigszins vermeerderde druk zag onlangs het licht. De auteur, een medicus gespecialiseerd in waterhygiëne en 'Siedlungsabfallwirtschaft', is jarenlang werkzaam geweest bij de afdeling Wasser, Boden, Luft van het Bundesgesundheitsamt en bij milieuafdelingen van de ministeries voor Gezondheidszaken en Binnenlandse Zaken. Het boek is een cultuurgeschiedenis met een zeer algemeen karakter: van prehistorie tot eergisteren. De nadruk ligt wel op de negentiende en twintigste eeuw, zodat India, Egypte en Israël

b.v. in één à anderhalve bladzijde worden 'behandeld'. Het is voorts een gedenkboek, in zekere zin een gelegenheidswerk voor niet-vakgenoten. De auteur heeft met andere woorden gestreefd naar een combinatie van aangenaam en leerzaam, van anecdotisch en wetenschappelijk. Een echte literatuuropgave ontbreekt jammer genoeg. Toch is duidelijk te zien dat Hösel zwaar heeft geleund op de Erhard-verzameling (zie elders in deze aflevering van Net Werk), zowel aan de illustraties als aan de behandelde onderwerpen. Het is echter geen beschrijving vanuit de jubilerende instelling geworden; hieraan worden slechts enkele bladzijden gewijd. Het resultaat is een fraai uitgevoerd boekwerk, prettig om te lezen en om door te bladeren. Het gaat niet alleen over afval en deszelfs verwijdering, maar ook andere aspecten van de openbare hygiëne zoals drinkwatervoorziening worden behandeld. Enigszins verrassend is de aandacht voor begraven en cremieren, die na de verwijdering van dode dieren en slachtafval aan de orde komen. Gezien de aanleiding van de publikatie (en waarschijnlijk de veronderstelde spanningsboog van het beoogde publiek) wordt de lezer nergens op een diepgravende verhandeling vergast - we houden het gezellig, hetgeen iets anders is dan oppervlakkig.

Henk van Zon.

Verouderde riolen

Fons Oremus, **De riolering en het milieu**. Rijswijk, Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer, 1990. 112 pp.

In de komende jaren zullen onderhoud en vervanging van slechte en verouderde rioleringen de Nederlandse samenleving miljarden guldens gaan kosten. Vele riolen zijn lek en 'lozen' een gedeelte van hun inhoud in de bodem, andere nemen juist grondwater in zich op en veroorzaken aldus verzakkingen. Deze problematiek van ons rioolstelsel blijft in meer dan een opzicht ondergronds, maar ingewijden baart zij zorgen (en verwachtingen). Ter gelegenheid van het tweede "Nationale Rioleringscongres Riolering en Waterkwaliteits 'Zorgen voor nu en Later'" verscheen dit rijk geïllustreerde boekwerk. Het is voorzien van een voorwoord van minister van VROM Hans Alders, die terecht opmerkt dat het boek is geschreven voor een breed publiek. De auteur zelf houdt het op 'gemeentebestuurders, die met de materie van riolering en milieu te maken hebben', maar ook 'geïnteresseerde leken en insiders, die ... niet het gehele veld kunnen overzien'. De populaire benadering leidt nogal eens tot het verschaffen van informatie

die met het onderwerp weinig te maken heeft, zoals de prehistorische oorsprong van de gemeente Graafstroom. De opzet van deze publikatie is een mengeling van algemene en lokale beschouwingen in hoofdstukken van maximaal vier bladzijden, vaak gedeeltelijk uit interviews bestaand. Het eerste en grootste hoofdstuk (vijf pagina's) is een bewerking van de oratie van de Delftse hoogleraar Wiggers van januari 1990 (De riolering bovengronds). Over het algemeen worden ons de gegevens tamelijk verbrokken aangereikt, maar dat vloeit bijna onvermijdelijk uit de structuur van het boek voort. Te veel in betrekkelijk weinig tekst willen vertellen leidt meestal tot wat fragmentarische uitkomsten. Er is veel wetenswaardigs in te vinden, echter zonder afgeronde behandeling of bevredigende diepgang. Enige kritiek op het taalgebruik tenslotte: een 'stukje wetgeving' (zoals op p. 23) rekenen we niet tot het betere Nederlands.

Henk van Zon.

Een boeiende mengeling van wetenschappelijke verhandelingen en verslaglegging van ondernomen acties, gelardeerd met advertenties van o.a. Ökologische Stadtrundfahrt en natuurbeschermingsorganisaties. Behalve de redacteur in zijn inleidende artikel behandelen de auteurs recente en minder recente onderwerpen uit de Hamburgse milieugeschiedenis. Drie stukken gaan over kwesties uit de jaren zestig en later in onze eeuw (woningbouw op een voormalig vuilstortterrein, de 'Informationsstelle Arbeit und Gesundheit', de 'Umweltschutzgruppe Physik/Geowissenschaften'), de overige betreffen de periode sinds 1850. In dat opzicht is de titel van dit boek wel wat misleidend; ook in Hamburg begint de milieugeschiedenis wel vóór het midden van de vorige eeuw! Een bezwaar van alle milieu-historisch onderzoek tot nu toe is het ontbreken van goede criteria: wat moeten we nu eigenlijk onder milieugeschiedenis verstaan? Jammer genoeg gaat Andersen in het eerste artikel niet op deze vraag in, al vraagt hij wel om uitbreiding van de 'gewone' geschiedschrijving. Zijn benadering ligt op een ander vlak: Umweltgeschichte und Fortschrittsparadigma, een interessant artikel, dat echter niet in deze bundel thuishoort en dat (daarom?) ook niet te diep kan graven. Het blijft

Arne Andersen (Hg.), *Umweltgeschichte: das Beispiel Hamburg*, (Hamburg, Ergebnisse-Verlag, 1990), 243 pp. prijs ca. f. 35,-.

nu bij onvoldoende uitgewerkte ideeën, waar je een enigszins onbevredigd gevoel van overhoudt. Een bezwaar van deze bundel is ook het gemis van een verantwoording. In slechts één alinea wordt het totstandkomen als resultaat van een werkcollege aangeduid, evenals de praktische moeilijkheden waarmee studenten en begeleider(s) werden geconfronteerd. Het lijkt erop dat er geen gerichte vragen bij het begin van het project zijn gesteld en dat er geen planning heeft plaatsgehad. Het ging om een experiment en dit betekende voor de uitvoerders een sprong in het ongewisse. Het ontstaan van lacunes heeft men daarbij maar op de koop toe genomen. Ook al is een zekere eenzijdigheid hiervan het gevolg, het resultaat is alleszins bevredigend en de moeite en prijs van aanschaf waard. De afwezigheid van normen leidt in dit boek tot een artikel over de Hamburgse afdeling van de Natuurvrienden, die zich weliswaar onder meer met natuur- en milieubescherming bezighielden, maar die binnen de sociaaldemocratische arbeidersbeweging niet normatief kunnen worden genoemd. De overige (zeven) bijdragen delen ons veel wetenswaardigs mee over industriële verontreiniging (glas, chemie, kruit, gifgas, zink, koper, olielozingen in de haven). Geen plaats is ingeruimd voor aspecten van

niet- industriële verontreiniging - kennelijk waren daarvoor geen auteurs voorhanden. De minimale toelichting op de inhoud van de bundel wrekt zich vooral in het achterwege blijven van conclusies, van rode draden. Elke lezer moet deze nu zelf construeren. Toch springt er naar mijn smaak één boven uit: de mate waarin de autoriteiten het hebben laten afweten, zich met doodoeners hebben afgemaakt van hun verantwoordelijkheid, hebben gedaan of hun neus bloedde. In bijna alle opstellen zijn hiervan voorbeelden te vinden, waarbij de recente met de bewogenheid van de participant / slachtoffer worden gepresenteerd. Dit wil niet zeggen dat we hier te maken hebben met een slordig gedocumenteerd strijdschrift, inhoud en toon zijn verantwoord. De bedoeling van de maker(s) van het boek is, het beoefenen van de Hamburgse milieugeschiedenis te stimuleren. Bij uitbreiding kan deze wens voor meer plaatsen of streken worden uitgesproken. Wij mogen ons bij voorbeeld afvragen hoe lang een Nederlandse tegenhanger nog op zich laat wachten (zelfs (?) de Belgen hebben al een vergelijkbare studie: 'N propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)').

Henk van Zon.

Environmental History Newsletter 2-1990

Nummer 2(1990) van **Environmental History Newsletter** (138 bladzijden in A5- formaat) omvat diverse artikelen, berichtgeving over lopend onderzoek, samenvattingen van congres-sessies, boekbesprekingen en een uitgebreide literatuurlijst.

Hier volgen de gegevens van de artikelen:

Heymann, Matthias, 'Verfehlte Hoffnungen und verpaßte Chancen: die Geschichte der Windenergienutzung in Deutschland 1980-1990', p. 1-10.

Kinzelbach, Ragnar, 'The development of the zoocenosis of European rivers in historical times with special reference to the Rhine', p. 50-52.

Martinez-Alier, J., 'Ecological history: examples from the Andes and other regions', p. 11-36.

3 Moreno, D., 'Past multiple use of
4 treeland in the mediterranean mountain', p. 37-49.

De 'Environmental History Newsletter' wordt jaarlijks uitgegeven door de 'European Association for Environmental History'. Redactie en druk: Landesmuseum für Technik und Arbeit te Mannheim. Correspondent voor Nederland is dr. Henk van Zon (bestuurslid van Net Werk). Correspondent voor België is E.E. Manski, Steevoort.

Badcultuur

Het architectuur tijdschrift **De Architect** (1991, maart, 42- thema) publiceert in maart een thema-nummer Badcultuur. De redactionele helft van het blad gaat in op cultuur-historische aspecten van de badcultuur. De historische artikelen zijn in hoofdzaak compilaties uit literatuur.

Lachmayer, Herbert, Gargerle, Christian, 'Het bad als cultuur-historische figuur van beschaving', p. 10-15.

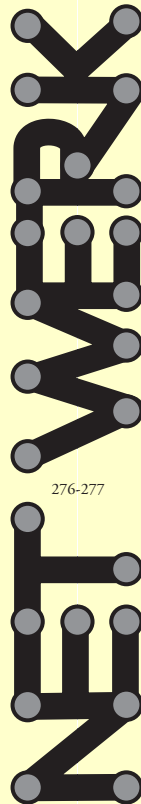
Leeuwen, Thomas van, 'Sex en dood in het zwembad. Zwemmen en baden in Hollywoodfilms', p. 29-35 (gebaseerd op eigen onderzoek van de auteur).

Lootsma, Bart, 'Baden om te wassen en baden om te regenereren', p. 16-28.

Publikatie van Ten Hagen BV, Postbus 34 2501 AG Den Haag (f18.-, giro 17260). Informaties: tel. 070-3569100.

Hahn, Gernot von, Schönfels, Hans-Kasper von, **Von der Heilkraft des Wassers, eine Kulturgeschichte der Brunnen und Bäder**, (Aarau: 1980) is een van de referenties.

26

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

276-277

Een zaak van niveau

Luin, T. van (samenstelling), **Een zaak van niveau. 1000 jaar Nederlandse waterhuishouding**. Behorend bij de gelijknamige film van Louis van Gasteren. (Amsterdam: Eurobook Productions, 1991).

VHS (58 minuten) en boek in één cassette. Te bestellen door overmaking van f 90,50 t.n.v. Spectrum Film Amsterdam op giro nummer 338268 onder vermelding van 'Een zaak van niveau'. Informatie: 020-6241921.

Hier volgt een overzicht van de inhoud van het boek (een groot aantal korte artikelen)

Gaius Plinius Secundus: Vasto ibi meatu.

Joosten, J.H.J.: Veen en venen: land uit water. Waterspreekwoorden Het water als vijand; overzicht van stormvloed en rivieroverstromingen.

H.N.Nuinnink/Nationale Nederlanden: Kunnen wij ons verzekeren tegen natte voeten?

C. Streefker/T. van Luin: Het waterschap.

S.C. Adolf: De Nederlandse Waterschapsbank.

A.P. de Klerk/T. Stol: Een veelvormig land.

M.I. Dominicus-van Soest: Het Hollandse landschap in beeld.

I.G.M. van Hoorn: Bemalingstechnieken.

E.S. Raatjes: Afvoer van hemel- en afvalwater.

W.F. Heinemeijer: Nieuw Land. L.P. Boot: Het Normaal Amsterdams Peil.

G.P. van de Ven: Rijkswaterstaat. T. van Luin/H.B. Monster: Dik water

I.G.M. van Hoorn: Export Nederlandse kennis en kunde.

A. van Gasteren: Hoe is de toestand, dokter?

J. Meerman: Zeespiegelrijzing R.T.A. Ahsmann/P.J. Bast: De wildernis geordend

W. van Starckenburg: Oppervlaktewater

F. Rutgers: Grondwater

T. van Luin: Drinkwater

A.B. van Luin: Verontreinigde waterbodems

J. Meerman: Naar een integraal waterbeheer

Als laatste hoofdstukken komen een literatuuropgave en een lijst van adressen en excursies.

Nog een greep uit de literatuurlijst: Waalewijn, A., **Drie eeuwen Normaal Amsterdams Peil** (Den Haag: Hoofddirectie van de Waterstaat, 1987)

Weele, P.I. van der, **De geschiedenis van het NAP** (Delft: Rijkscommissie van de Geodesie, 1971)

Publikaties

Zoals in vorig Net Werk beloofd, komt in dit nummer de rubriek over publikaties terug, met kortere berichten over recente en soms minder recente, nog niet gesignaleerde maar relevante literatuur.

In Net Werk opgenomen literatuur komt daarnaast terecht in een bibliografisch data-base bestand. Het bestand bevat een trefwoorden veld, waar -in bescheiden mate- de inhoud op trefwoorden wordt geïndexeerd. Deze data-base is gegroeid uit een eigen hobby, maar biedt langzamerhand een goed zicht op de hygiëne- en milieuhistorische literatuur, met toenemende selectiemogelijkheden.

Myriam Daru.

Op weg naar een schone bodem.

Verleden, heden en toekomst van de bodemsanering, (1991). f 15, te bestellen bij Nederland Giftvrij: 030-331328.

De brochure gaat in op het belang van de bodem, de geschiedenis van tien jaar bodemsanering, de huidige stand van zaken en het actieplan.

Daalen, Rineke van, 'Tot behoud van de gezondheid. Leefregels en een sociaal programma op wetenschappelijke basis', **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift**. jrg. 17 (1990) 1, mei, p. 47-73.

Bayerl, Günther, (red.), **Wind- und Wasserkraft. Die Nutzung regenerierbare Energiequellen in der Geschichte**, (Düsseldorf: 1989).

Didde, René, 'Historische bewijsvoering bodemvervuiling omstreden. Landsadvocaat Wubs relateert aan niet-bestaand milieubesef.', **Milieumagazine**. (1991) 3, p. 12-15.

De landsadvocaat concludeert uit onderzoek in wetten en wetsontwerpen dat men zich van het gevaar van een aantal stoffen en van hun bodemvervuilende eigenschappen bewust was. E. Beenakkers van het WODC leidt dit niet af uit literatuuronderzoek. Volgens J. Nieuwkoop (TUE) ontsnapten de meeste anorganische stoffen aan de aandacht. Voor zoverre van enige bescherming sprake was, richtte deze zich op het water, en niet op de bodem. C. Verhoeckx (Ingenieursbureau Chemielinco Utrecht) meent dat vergiftigingsgevallen in de ene plaats door gebrekkige informatievoorziening elders niet bekend waren. De kleine vervuilende bedrijven hadden evenwel een lager peil van technisch-wetenschappelijke kennis

Didde, René, 'Toxicologische risico's van loodwit in historisch perspectief', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg**. jrg. 66 (1988) 2, p. 46-50.

26

NET WERK

278-279

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historische ontwikkeling van het pigment loodwit. Tegelijk met de grootschalige productie werd steeds meer bekend over intoxicaties bij loodwitarbeiders en schilders. Ontwikkelingen tot aan een eerste wetgeving in 1939 lopen parallel met het ontstaan van gezondheidszorg en arbeidshygiëne. Inmiddels gebruikt de verfindustrie alternatieven als zinkwit en titaanwit.

't Hart, P. D., 'Cholera in de klas?', **Kleio**. jrg. 32 (1991) 3, april, p. 3-9.

Huggett, Richard, **Cataclysms and Earth History: the Development of Diluvianism**, (Oxford: Clarendon Press, 1989). ISBN: 0-19-828713-5.

Centraal in het boek staat de ontwikkeling van het concept van de zondvloed.

Jeurgens, Charles, 'Honger is het gevolg van historische vergissingen', **Eindhovens Dagblad**. (11 april 1991), p. 9.

Jones, Gareth e. a., **Collins Reference Dictionary of Environmental Science**, (London: Collins, 1989). ISBN: 0-00-434348-4.

Jong, J. de, Smit, H., 'The Rhine: two centuries of international river management', in: Verwey, W. D., (red.), **Nature management and sustainable development**, (Amsterdam: IOS, p. 385-405.

Gedurende bijna twee eeuwen zijn er internationale beheersregels voor de Rijn in zwang. Het begon met regels voor de navigatie en werd gevolgd door een visserijverdrag. Na de Tweede Wereldoorlog werd de verontreiniging van de rivier ernstig en werd een internationale commissie ingesteld om deze problematiek te onderzoeken. In 1986 werd de rivier door de verantwoordelijke regeringen als ecosysteem erkend: daarbij werd afgesproken dat de rivier verbeterd zal worden. Door menselijke activiteiten is de morfologie van de Rijn in de loop van de tijden gewijzigd en verslechterde de waterkwaliteit door stedelijke, industriële en van de landbouw afkomstige lozingen. Dus hangt het beheer over de Rijn sterk af van het beheer over het er aan grenzende land, De politiek moet zich bewust zijn van het feit dat de rivier zodanig verbeterd kan worden dat deze de menselijke activiteiten kan doorstaan.

Kreek, F. van der, 'Massale loodvergiftiging bij sigarenmakers 50 jaar geleden. Een historische loodvergiftiging', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg**. jrg. 67 (1989) 7, juli, p. 217-22.

Kreek, F. van der, 'Toxicologie is ouder dan geneeskunde', **LAB/ABC**. jrg. 11(1990) april, p. 28-30.

In de jaren dertig deed deed zich in Eindhoven en omgeving een

massale loodintoxicatie voor bij werknemers in de sigarenindustrie. Onderzoek schreef de oorzaak hiervan achtereenvolgens toe aan het gebruik van zinken snijplaten, het gebruik van door loden pijpen vervoerd pompwater en de behandeling van tabaksbladeren met loodarsenaat als insecticide. Een veranderd productieproces, de uitbreiding van de waterleidingnetwerken en loodvrije bestrijdingsmiddelen deden de problematiek verdwijnen.

5 Noort, W. van, **De milieubeweging**, (Amsterdam: SUA/ Rijks-
6 universiteit Leiden 1988).

In fasen wordt in dit proefschrift de ontwikkeling geschetst van de milieubeweging: voor WO II, in het defensief (45-60), wederopleving (60-70), bloei (70-75), stabilisatie (75-81), weer in het defensief (82-88). Twee stromingen worden onder de loep genomen: de maatschappijkritische en de gematigde; waarnaast de invloed op de besluitvorming rond een aantal them's aan de orde komt: baggerspecie, chemisch afval, tijdelijke opslag van gifgrond, de havenontvangstinstallatie, verwijdering van zuiverings-slib, Hoogovens op de Maasvlakte, Wet Algemene Bepalingen Milieuhygiëne, Amelisseweerd, Rijkswegenaanleg in Noord- Brabant, drinkwatervoorziening en kustuitbreiding.

Reulecke, Jürgen, Castell Rüdenschau, Adelheid zu, (red.), **Stadt und Gesundheit. Zum Wandel von "Volksgesundheit" und kommunaler Gesundheitspolitik im 19. und frühen 20. Jahrhundert**, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991). Nassauer Gespräche der Freiherr-vom-Stein- Gesellschaft, nr. 3.

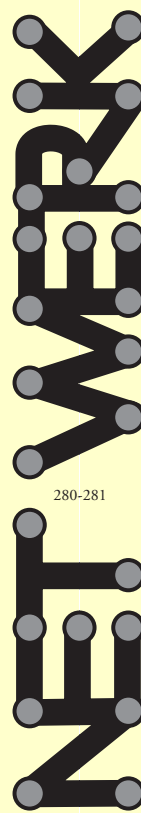
Roberts, Neil, **The Holocaust: an Environmental History**, (Oxford: Basil Blackwell, 1989). ISBN: 0-631-16178-3.

Schroor, M., Meijering, J., **Het Groninger Landschap**, (Utrecht: Matrijs, 1989). ISBN: 90-70482-83-5.

Met zijn wierden en wadden, houtsingels en sloten, dijken en kanalen, fabrieken en boerderijen, bossen en heuvelruggen, kent Groningen vele landschapstypen. In dit boek wordt de geschiedenis van het Groninger landschap vanaf de prehistorie behandeld, waarbij de ontwikkeling van de verschillende landschapstypen door de aanleg van dijken en dorpen, essen en wierden en de ontginning van veen en heide wordt besproken. Ook het menselijk aspect krijgt ruime aandacht.

Stipproweit, A., 'Naturschutzbewegung und staatlicher Naturschutz in Deutschland. Ein historischer Abriss', in: Callies, J., Lob, R., (red.), **Handbuch Praxis der Umwelt- und Friedenserziehung**, (Düsseldorf: 1987).

26

280-281

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simmons, I.G. **Changing the face of the Earth. Culture, environment, history** (London: Basil Blackwell, 1990 tweede druk) ISBN 0-631-16351-4.

Velle, Karel, **De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België**, (Leuven/ Amsterdam: Kritak/Meulenhoff, 1991).

Watkins, T. H., Righteous Pilgrim. **The Life and Times of Harold L. Ickes, 1874-1952**, (New York: Henry Holt, 1990). ISBN: 0-8050-09-17-5.

Biografie van 'Roosevelts minister van Natuurbehoud'.

Williams, M., 'Deforestation: past and present', *Progress in Human Geography*. jrg. 13 (1989), p. 176-208.

Wolff, Eberhard., Kultivierte Natürlichkeit. Zum Naturbegriff der Naturheilbewegung. **Jahrbuch des Instituts für die Geschichte der Medizin der Robert-Bosch-Stiftung**, jrg. 6 (1989) 231-238.

Zängl, Wolfgang **Deutschlands Strom : die Politik der Elektrifizierung von 1866 bis heute** - (Frankfurt : Campus, 1989) ISBN 3-593-34063-.

In 1988 als proefschrift Ludwig-Maximilians-Universität in München verschenen o.d.t.: **Die Politik der Elektrifizierung Deutschlands 1866 bis 1987**.

Archief Godshuizen, Den Bosch bij gemeente

Begin april hebben het gemeentebestuur van Den Bosch en het bestuur van de Stichting Godshuizen overeenstemming bereikt over een inbruikleening van de archieven en verzamelingen van de Bossche Godshuizen aan het Stadsarchief. De Godshuizen blijven eigenaar van de archieven.

De verhuizing van het archief zal waarschijnlijk nog dit jaar plaatsvinden.

Stichting Heimans en Thijssbibliotheek heeft nieuwe werkruimte

Uit de Net Werk enquête, waarvan de resultaten in april werden bekend gemaakt, bleek onder andere dat een groot aantal van de bij Net werk geënquêteerden onderzoek verrichten op het gebied van natuureducatie, natuurstudie en natuurbescherming. Een van de bibliotheken, die zich richt op het verzamelen, bewaren en toegankelijk maken van materiaal dat betrekking heeft op dit gebied is de Stichting Heimans en Thijssbibliotheek en -archief. Onlangs kon de Stichting in het Hugo de Vriescentrum in Amsterdam een nieuwe werkruimte betrekken.

Tot dan toe was de collectie op verscheidene plaatsen opgeslagen en moeilijk toegankelijk, maar vanaf de officiële opening van het Hugo de Vriescentrum op 23 april j.l. kan de gehele collectie door geïnteresseerden geraapleegd worden.

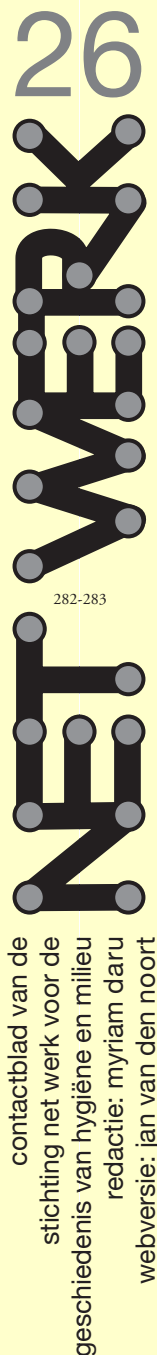
De basis van de collectie van de bibliotheek wordt gevormd door het werk van Eli Heimans en van Jacobus Pieter Thijssse. Heimans en Thijssse waren twee onderwijzers die rond 1900 een belangrijke rol speelden bij het stimuleren van de natuurstudie en natuurbescherming. Onder andere door de publicatie van een tijdschrift, *De Levende Natuur*, en door de publikatie van een serie boekjes over 'levensgemeenschappen' van plant en dier. Het nieuwe van hun benadering was dat hun boeken en artikelen toegankelijk waren voor de geïnteresseerde leek, en dat ze in hun werk wetenschappelijke kennis combineerden met eigen waarnemingen.

De basis voor de huidige verzameling werd in 1965 gelegd door de huidige voorzitter Jaap Zwier, die toen onderwijzer was aan de Jac. P. Thijsseschool in Renkum. Ter gelegenheid van het honderdste geboortjaar van Jacobus Pieter Thijssse wilde hij een tentoonstelling inrichten over Thijssse. Het materiaal dat hij bijeenbracht voor de tentoonstelling groeide na het

Thijssse-jaar (1965) gestaag, en omdat de collectie te groot werd om door een man te worden beheerd, werd in 1977 de Stichting Heimans en Thijsssebibliotheek en -archief opgericht.

De collectie van de bibliotheek bestaat uit boeken, tijdschriften, kranten en -tijdschrift artikelen, persoonlijke documenten, (natuur)dagboeken, schetsboeken, brieven, foto's, films. De collectie beperkt zich niet alleen tot Heimans en Thijssse, maar richt zich ook op hun voorgangers, waaronder F.W. van Eeden en hun navolgers, zoals Rinke Tolman, Jan P. Strijbos, Jan Nijkamp, Kees Hana en Victor Westhoff. Daarnaast bestaat de collectie uit materiaal van organisaties zoals Natuurmonumenten, de Koninklijk Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, en is een uitgebreide hoeveelheid biologiemethoden voor het onderwijs en milieureportages te raadplegen.

Geïnteresseerden zijn van harte welkom en ook materiaal dat u tijdens uw onderzoek hebt ontdekt en dat u ook ter beschikking van anderen wilt stellen, is van harte welkom. Wanneer u van plan bent een bezoek te brengen kunt u het beste van te voren even bellen. Vrijdag is de beste bezokedag.

Inlichtingen over de bibliotheek zijn te verkrijgen bij de bibliothecaresse Marga Coesel, telefonisch bereikbaar op het Hugo de Vriescentrum op nummer 020-6228115, en bij Arie van Loon op nummer 010-4325147.

Themanummer milieugeschiedenis van Kleio op komst

Het november nummer van Kleio, tijdschrift van de VGN (Vereniging van leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland) zal in het teken van van milieu en geschiedenis staan. Voorzien zijn:

een bibliografisch artikel (van Myriam Daru)
een artikel over de denkbeelden over natuur binnen de Nederlandse natuurbescherming (van Henny van der Windt)
een artikel over natuur- en milieueducatie in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs (van Martin Bosch)
een artikel waarin gesprekken verwerkt zijn met onderzoekers naar milieuvervuiling, die-zelf al dan niet historicus- bij hun onderzoek gebruik hebben gemaakt van historische bronnen om mogelijk sterk vervuilde locaties te vinden
een bespreking van een boek of

ander medium met een milieuhistorisch thema.

Daarnaast is lesmateriaal over watergebruik/ waterverontreiniging, bestemd voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (ca. vijf lessen) op komst.

Het nummer is t.z.t. te bestellen door het overmaken van f 9.50 naar postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag o.v.v. het gewenste Kleionummer.

Studiedag Milieu in historisch onderzoek 27 september

Het milieu in historisch onderzoek vormt het thema van de jaarlijkse studiedag van de vereniging voor sociaal-economische geschiedenis. Vier historici zijn uitgenodigd om lezingen te houden over uiteenlopende onderwerpen.

De lezingen betreffen achtereenvolgens milieu en landbouwgeschiedenis, oorzaken en omvang van industriële verontreiniging vanaf 1800, stedelijke beheersing van drinkwater en afvalwater vanaf 1800 en meer in het algemeen de beoefening van de milieugeschiedenis in Nederland en in het buitenland en de raakvlakken met andere historische disciplines.

De studiedag vindt plaats op vrijdag 27 september aanstaande en wordt gehouden te Amersfoort in congrescentrum 'De Eenhoorn' (t.o. het NS station). De toegang is vrij, ook voor niet-leden van de studievereniging.

7

- 8 Belangstellenden voor deze studiedag kunnen zich opgeven bij de secretaris
drs. H.T. de Jong
Van Moerkerkenlaan 21
9721 TA Groningen
050-256916/633737.
Leden van de studievereniging ontvangen nog nadere informatie

De hygiënisten doorgelicht

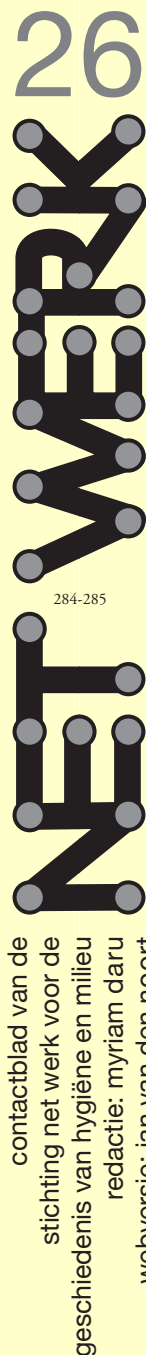
E.S. Houwaart

De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland (Groningen 1840-1890: Historische Uitgeverij, 1991) ISBN 90-6554-151-9, 427 pp. f 65,-

Tien jaar geleden wilden drie bijna afgestudeerde medische studenten weten of medici in het verleden hun vak hadden gebruikt om politieke hervormingen tot stand te brengen. Ze vroegen zich ook af in hoeverre politieke en sociale ontwikkelingen richting gaven aan het medisch denken. Dit resulteerde in een goed gedocumenteerde scriptie. Nog niet

goed genoeg naar de smaak van een van hen, Eddy Houwaart, die het praktiserend medisch werk vaarwel zei en zich volledig ging verdiepen in de geschiedenis van zijn vak. Zijn proefschrift weerspiegelt zijn betrokkenheid bij het thema. (Terzijde: het is geen afsluiting van vier jaar assistenschap met een voorgebakken onderzoeksthema dat terwille van de academische carrière aangepakt wordt. Wat overigens niet wil zeggen dat dergelijk AIO onderzoek slecht zou zijn.) Die betrokkenheid bepaalt ook de kleur van het boek: het is politiek getint medisch geschiedenis. Dat de Stichting Historie der Techniek en de Maatschappij tot Nut der Israëliten hebben bijgedragen tot de financiering van de publicatie is niet zonder betekenis. Geschiedenis der techniek en geschiedenis van de Joods-Nederlandse gemeenschap worden wel gediend door dit proefschrift, maar dit gebeurt slechts om gegevens aan te dragen voor het centraal vraagstuk.

Wie waren de hygiënisten? 'Van hygiënisten kan men voor het eerst spreken in Frankrijk en Engeland in de jaren 1830-1850. Deze hygiënisten streefden naar de oprichting van permanente, wetenschappelijke instellingen ter bevordering van de volksgezondheid.(...) Vanaf 1850 zien we ook hygiënisten in Nederland optreden. Aanvankelijk waren

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

dit vooral geneeskundigen, pas later ook ingenieurs, onderwijzers en ambtenaren.' Aldus Eddy Houwaart in zijn inleiding.

Nederlandse hygiënisten interesseerden zich voor een zeer ruime schakering van onderwerpen, zo ruim dat het praktisch onmogelijk leek het hele spectrum te behandelen binnen 427 bladzijden die het boek nu telt. De auteur geeft in zijn inleiding duidelijk wat hij buiten beschouwing laat: de prostitutie, de verkoop van geneesmiddelen, de bestrijding van de kwakzalverij, het succes van de hygiënisten als verbeteraars van de gezondheidscultuur, andere hygiënistisch actieve beroepsgroepen. Ik zou daaraan toevoegen: de relatie van een deel van de hygiënisten (niet alleen van Sarphati) met de landbouw. Sommige van deze onderwerpen zijn al (gedeeltelijk) onderzocht, maar het onderzoeksveld staat nog ruim open. De behandelde deelonderwerpen zoals: de veranderingen in de medische wetgeving, de opvattingen van de geneeskundigen, het ontstaan van de nieuwe overheidsinstellingen en de concrete maatregelen ter bevordering van de openbare hygiëne zijn bewust gekozen omdat de hygiënisten zelf hieraan de prioriteit gaven. Deze onderwerpen krijgen de aandacht die zij verdienen, maar de lezer hoeft niet direct naar allerlei aan-

vullende literatuur te grijpen: politieke en medisch-theoretische achtergronden worden daar waar nodig uiteengezet. Het notenapparaat, de literatuurlijst en de bijlagen bieden ook een schat aan gegevens en zijn zeer bruikbaar voor toekomstige onderzoekers.

Een belangrijke bijdrage van dit boek is de uiteenzetting van de door de hygiënisten nagestreefde wetenschappelijkmethoden en technieken. Aan het begin van de eeuw, waren de Nederlandse medische geografie en topografie vooral kwalitatief van aard. Dit werd anders toen de invloed van de Belgische statisticus Quételet groter werd. Dit proefschrift is een mooie aanvulling op het werk van Ida Stamhuis over de begintijd van de statistiek in Nederland. Eddy Houwaart zet de bijdrage van de hygiënisten aan de statistiek uitvoerig en helder uiteen. De illustraties zijn ook een getuigenis voor de bijdrage van de hygiënisten aan de thematische kartografie en de grafische statistiek. De eerste kaart uit 1851 ter illustratie van de studie van Schick over de algemene sterfte in Zuid-Holland is een prachtvoorbeeld van kartografische kunst. Deze kaart en andere uit de later verschenen sterfte atlas kunnen op ware grootte de vergelijking met huidige producten zeker glansrijk doorstaan. De statistiek was bij de hygiënisten allerminst l'art pour

l'art. zij stond duidelijk in het teken van hun politiek programma

De laatste jaren komt er steeds meer historisch onderzoek waaruit de eigenheid van de Nederlandse ontwikkeling naar voren komt. Het beeld van Nederland als trage volger wordt genuanceerder en krijgt een betere verklaring dan de mythische Jan Saliegeest. Deze studie draagt hieraan ook haar steentje bij. Houwaart maakt zelfs duidelijk hoe het voorbeeld van Engeland, Frankrijk en Duitsland verstorend heeft kunnen werken op de vooruitgang van het hygiënisme. Bij de Nederlandse hygiënisten is in elk geval sprake van een zeer eigen interpretatie van liberalisme en overheidsingrepen. Houwaart lijkt te menen dat de situatie in België onvoldoende vergelijkbaar is met die in Nederland om tot een uitvoerige vergelijking te komen. Het wekt bevreemding dat de uitgebreide literatuur die Karel Velle heeft gepubliceerd over hygiënisme en medicalisering in België in de literatuurlijst niet voorkomt. De vergelijking had gezien het gemeenschappelijke in het verleden van de twee landen waarschijnlijk toch interessante punten naar voren gebracht.

De sociologische aspecten van het hygiënisme hadden naar mijn smaak meer belicht mogen worden,

zelfs binnen de bewust opgelegde beperkingen van het onderzoek. Zo komen wij een aantal dingen te weten over netwerken, het verkrijgen van invloed door het bekleden van sleutelposities, over professionalisering en de relatie met andere beroepsgroepen, maar dan verspreid door het hele boek. De maatschappelijke positie van geneeskundigen is wel een apart onderdeel van het tweede hoofdstuk, maar is niet in sociologische termen gesteld. Opvallend is ook dat de invloed van het geloof van de hoofdpersonen alleen hier en daar via hun politieke en professionele activiteiten aan bod komt, zoals bij de bespreking van de invloed van het confessionalisme. In de biografische schetsen krijgen we over de geloofsachtergronden van de hygiënisten niets te lezen. Ik had bijvoorbeeld meer verwacht te lezen over de prominente rol van joodse artsen in de hygiënistische beweging. Ik vraag me nog altijd af of hygiënisme als braak terrein betere erspectieven bood voor het veroveren van een goede maatschappelijke positie dan andere, afgeschermd, medische gebieden. Een ander sociologisch-historische bijdrage die ik verwacht had betreft de genese van de verzorgingsstaat (A. de Swaan e.a.). De Swaan komt in de literatuurlijst slechts voor met een artikel (waarvan de inhoud grotendeels terug te vinden is in 'Zorg en de staat'

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

286-287

26 NET WERK

Het is een nogal ondankbare taak om een zo omvangrijk boek binnen deze beperkte ruimte te bespreken. Zo hebben de hooggeleerde opposanten hebben bij de verdediging van het proefschrift een aantal soms lastige vragen gesteld die samen met de antwoorden van de promovendus nog enkele bladzijden zouden vergen. Welke kritieken er ook zijn, het is voor mij duidelijk dat wie zich voor het onderwerp hygiënisme in Nederland interesseert niet buiten dit boek kan. Ik had daarom ook geen bezwaar toen de uitgever mij vroeg een bestellingskaart (het is een strook op de achterkant van deze bladzijde geworden) bij dit nummer toe te voegen. Ten overvloede: noch Net Werk, noch ik persoonlijk maken hierbij winst!

Myriam Daru

Bijdragen aan Net Werk

De een-vrouwsredactie van Net Werk was deze keer zeer verheugd het blad voor het grootste gedeelte met externe bijdragen te kunnen vullen. Hopelijk zet deze trend zich voort, dan krijgt de term contactblad zijn volle betekenis.

Wie voor de komende nummers kopij wil aanbieden, kan dit doen -in volgorde van voorkeur- op de volgende manieren:

Macintosh bestand, text-only, of platte tekst in MS Word, MacWrite, WordPerfect of WriteNow, 3,5 inch floppy.
MS Dos bestand, liefst in ASCII formaat of platte tekst in Word Perfect.
(Bij op floppy ingeleverde tekst ook afgedrukte kopij bijvoegen. De floppies worden na gebruik gereïtourneerd.)
Getypte en duidelijk geschreven bijdragen kunnen per post of via fax 040-480794.

Abonnementen

Als u Net Werk waardeert en wilt blijven ontvangen, kunt u, als u dit nog niet in 1991 hebt gedaan, f 10.- of f 25.- (steunabonnement) storten op het gironummer: 3653910 van Stichting Net Werk, Eindhoven o.v.v. abonnement '91.

Behalve een financiële ondersteuning en een bijdrage aan de zelfstandigheid van Net Werk, betekent uw storting ook een aanmoediging om door te gaan.

M.D.

Ondergetekende verzoekt te leveren

..... ex. E.S. Houwaart De hygiënisten. Artsen, staat en volsgesondheid
in Nederland 1840-1890.

ISBN 90 6554 151 9 450 blz. | f 65.-

via

Boekhandel _____

adres _____

postcode & woonplaats _____

of direct naar

Dhr./mej./mevr. _____

adres _____

postcode & woonplaats _____

Datum

Handtekening

strook of kopie in gefrankeerde enveloppe sturen naar
Historische Uitgeverij Westersingel 37 9718 CC Groningen

27

NET WERK

290-291

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Het lijkt erop dat milieu- en hygiënegeschiedenis in een stroomversnelling raakt. Dit na-jaarssemester komen zowel de studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis als ook de studentenvereniging Merlijn met lezingen op dit gebied. Alle sprekers op de studiedag van 27 september a.s. hebben min of meer hechte banden met Net Werk, en met Merlijn zijn er contacten geweest. Het contactblad Net Werk lijkt dus wel zijn taak te vervullen: onderzoekers en belangstellenden voor de geschiedenis van hygiëne en milieu op het spoor te brengen van informatie en geestverwanten. Daarmee worden de vragen over invulling en begrenzing van de discipline actueel. Op 27 september gaat Henk van Zon hierop in.

Studiedag Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis

Thema 'Milieu en Geschiedenis'

27 september 1991

De studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis wijdt haar jaarlijkse studiedag aan het thema 'milieu en geschiedenis'. Historisch onderzoek naar de milieu-problematiek is in Nederland nog een relatief onontgonnen terrein. Om de stand van zaken in deze discipline nader in kaart te brengen, heeft de Studievereniging vier sprekers uitgenodigd, die elk vanuit hun eigen specialisme de milieu-problematiek in het verleden aan de orde zullen stellen.

Dr. J. Bieleman (L.U. Wageningen) zal spreken over de beïnvloeding van de omgeving als gevolg van de intensivering van het agrarisch bedrijf sinds de vorige eeuw. In zijn visie is de milieuproblematiek in deze sector vooral een schaalprobleem.

Ir. J. Nieuwkoop (TU Eindhoven) zal het hebben over bodemverontreiniging in relatie tot industriële activiteiten. In Noord-Brabant is een systematische studie verricht naar de bedrijvigheid in de periode 1800-1950 en de daaruit mogelijk resulterende bodemverontreiniging. Historisch onderzoek levert hier een directe bijdrage aan beleidsvorming inzake vervuiling. Daarnaast is ook bestudering van de maatschappelijke omstandigheden destijds van belang bij het bepalen van wie verantwoordelijk kan worden gesteld voor de vervuiling van de bodem.

Dr. J. van den Noort (Rotterdam) bespreekt de vraagstukken rond afval en water in de negentiende eeuwse stad. Het onderscheid dat nu gemaakt wordt tussen water, afvalwater en afval was destijds veel

minder scherp; de grachten vervulden in alle gevallen een belangrijke rol. In de loop van de vorige eeuw voltrok zich geleidelijk een scheiding tussen de aanvoer van schoon water en de afvoer van afvalwater en afval.

Dr. H. van Zon (RIVM Bilthoven) gaat in meer algemene bewoordingen in op het begrip milieu-educatie bij historisch onderzoek, de noodzaak van een goede definiëring en op de beoefening van milieugeschiedenis in Nederland en in het buitenland.

1

2 Na elke lezing is er gelegenheid tot discussie. De studiedag wordt gehouden op vrijdag 27 september a.s. in congrescentrum 'De Eenhoorn', Kon. Wilhelminaplein te Amersfoort (t.o. N.S. Station) zaal 4.1. en begint om 10.00 uur. De toegang is vrij, ook voor niet-leden van de vereniging. Wel wordt een ieder die belangstelling heeft om de studiedag bij te wonen, verzocht zich op te geven bij de secretaris van de studievereniging (tel. 050-633734/633737 of op onderstaand adres: secretariaat, Van Moerkerkenlaan 21, 9721 TA Groningen).

Collegereeks 'milieu en hygiëne'

De Vereniging van Studenten in de Geschiedenis aan de Vrije Universiteit 'Merlijn' organiseert in samenwerking met de vakgroep Geschiedenis een lezingen/collegereeks over 'milieu en hygiëne'. Men wil in een zestal lezingen het verband tussen beide opsporen. Wat zijn de bedreigende factoren in de 'leefruimte' van de mens' en hoe gaat deze er mee om? Welke collectieve voorstellingen heeft men zich in de loop der tijd hieromtrent gevormd?

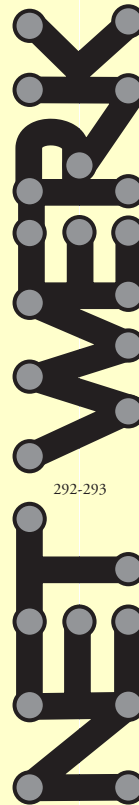
Voor studenten is een reader samengesteld. De lezingen worden telkens op woensdag middag van 15.30 tot 17.15 gehouden. Meer informatie hierover bij de Vereniging Merlijn kamer 7A-16, tel. 020-5484960, postadres: Merlijn, p/a secr. geschiedenis, De Boelelaan 1105, 1061 HV Amsterdam.

1. Voorstellingen van hygiëne bij de oude Grieken

2 oktober dr. H.F.J. Horstmanshoff (RULeiden)

Het begin van de hygiëne is nauw verbonden met allerlei culturele en religieuze voorschriften. Ook in het oude Griekenland werd verband gelegd tussen de goddelijke machten en ziekte en reinheid. Is het meer dan toevallig dat de Griekse cultuur badhuizen voortbracht?

27

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

292-293

2. De pest in de Middeleeuwen
9 oktober prof. dr. L. Noordergraaf (UvA)

In de Middeleeuwen deed men weinig moeite om zich van vuil te ontdoen. Daardoor konden besmettelijke ziekten veel slachtoffers maken. Eén van de bekendste is de pest. De beruchte epidemie van 1348 bracht de bevolkingsomvang met meer dan een kwart terug.

3. Milieuproblematiek in de steden van de Nieuwe Tijd

16 oktober dr. P.Poulussen (UFSAL)

In de loop van de 14e tot en met de 18e eeuw werd het stadsleven aan steeds meer regels gebonden. Dit had gevolgen voor de milieuhygiënische toestand in de stad. Hierbij valt onder meer te denken aan het huis- en bedrijfsafvalprobleem.

4. Het beschavingsoffensief

23 oktober dr. A. de Regt (UvA)

De zogenaamde beschaafde burgerij poogde in de 19e eeuw het (werk)volk te verheffen. Waarom vond men dit nodig en wat wilden de 'beschavers' bereiken? En in hoeverre was dit 'volk' gevoelig voor die wens beschaafde gewoonten aan te nemen?

5. De opkomst van een milieubeweging

30 oktober prof. dr. E. Tellegen
Hoe is de opkomst van een mi-

lieubeweging gerelateerd aan maatschappelijke bewustwording? Waar komt de aanhang vandaan? Waarom heeft tegenwoordig iedere politieke partij een groen blaadje aan het programma hangen?

6. Export en aantastingen van milieu in de Derde Wereld

6 november dr. C. van der Meer (NRLO)

De gevolgen van de scheve economische verhoudingen in de wereld zijn nog onduidelijk. Daarom een case study in de afsluitende lezing. De economische relatie tussen Nederland en Thailand zal onder de loep worden genomen. Daarbij zullen problemen als uitputting van de grond en mestoverschot aan de orde komen.

Opgegeven literatuur voor college 1

Brödner, Erika, **Die römischen Thermen und das antike Badewesen: eine kulturhistorische betrachtung** (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983), ISBN 3-534-08783-6 DM 48.-

Douglas, Mary, **Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo** (London: 1966)

Douglas, Mary en Aaron Wildavsky, **Risk and culture. An essay on the selection of technology and environmental dangers** (New York, 1983)

Ginouvés, René, Balaneutikè.

Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque (Paris: 1962)
Heinz, W. H., **Römische Thermen: Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich** (1983)
Horstmanshoff, H. F. J., **De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)** (Amsterdam: 1989)

Horstmanshoff, H. F. J., 'Recensie van R. Parker, *Miasma* (1982)', **Mnemosyne**. jrg. 39 (1986) pp. 538-543.

Kudlien, F., **Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen von Homer bis Hippocrates**, (Zürich/Stuttgart: 1967)

2
3 Moulinier, L., **Le pur et l'impur dans la pensée d'Homère à Aristote**, (Paris: 1962)

Raalte, M. van, 'Morbidus aer. Antieke opvattingen over de oorzaak van epidemische ziekten', **Hermeneus**. jrg. 59 (1979) p. 105-117.
Schadewaldt, H., 'Zur Geschichte des griechisch-römischen Bäderwesens', **Ärztliche Praxis**. jrg. 20 (1968) nr. 3,96 ff; 448ff.

Opgegeven literatuur voor college 5
Fortune, The Editors of, **The environment. A national mission for the seventies**, (New York/ Evanston/London, 1969-1970)

Lenihan, John en William W. Fletcher, **Environment and Man volume one: energy resources and the environment**, (Glasgow/ London, 1975)

Ministerie CRM, Milieubesef. **Een enquête naar de betrokkenheid van de Nederlandse bevolking met de milieuproblematiek voortvloeiend uit de aantasting van het natuurlijk leefmilieu** (1970, september)

Tellegen, Egbert, **Milieubeweging**, (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983)

Tellegen, Egbert en Jaap Willems, (red), **Milieu-actie in Nederland** (1978).

AKZO en milieu-historisch onderzoek

In de zaak Staat/AKZO Zout Chemie Nederland BV kreeg de rechtbank te Almelo te maken met de vraag of de overheid al sinds langere tijd aandacht heeft gehad voor verontreiniging. Zij kreeg een aantal zaken ter berechting op grond van de Interimwet Bodemsanering. Het ging vooral om de periode vanaf omstreeks 1956, de peildatum voor de zaak Staat/AKZO, omdat het wel of niet onrechtmatig handelen van AKZO zich afspeelde tussen ± 1956 en 1975. De rechtbank wendde zich tot het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum van het Ministerie van Justitie (WDOC). De exacte vraag was: Sinds wanneer heeft de overheid zich het belang van de bodemsanering aangetrokken, en

vanaf wanneer was dit voor eenieder duidelijk, of behoorde het te zijn. Terecht heeft het WDOC gemeend dat in bredere kring belangstelling bestaat voor dit onderwerp, en heeft het besloten de studie in rapportvorm uit te brengen.

Beenackers, E. M. T., **Aandacht van de overheid voor bodembescherming: sinds wanneer? Een literatuuronderzoek**, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum. (Den Haag: Ministerie van Justitie 1991; rapportnr. K17 ISSN 0925-0026.

Het rapport omvat tachtig bladzijden. De literatuurlijst zelf omvat tien bladzijden, maar wordt voorafgegaan door een uitgebreide behandeling van het onderwerp. De geraadpleegde bronnen zijn: de documentatie van het WDOC, de bibliotheek en documentatie van het Departement van Justitie en de bibliotheek en documentatie van het ministerie van Vrom, evenals de memories van toelichting van de relevante wetten. Niet betrokken bij het onderzoek zijn de Staatscourant/Staatsbladen, de provinciale en gemeentelijke bepalingen, de jurisprudentie en de archieven. Het is dus duidelijk dat er nog een breed onderzoeksgebied open staat, aangezien provinciale en gemeentelijke overheden nauw betrokken zijn en zijn geweest bij de conflicten die ontstaan zijn door verontreiniging.

Ondanks de leemten – die veelal ontstaan zijn door tijdgebrek – biedt dit rapport zeker een waardevol overzicht.

Te bestellen bij WDOC, Ministerie van Justitie, Postbus 20301, 2500 EH Den Haag, tel 070-3406554 (tot 14.00 uur)

Niet alleen de Almelose rechtbank, ook de landsadvocaat had behoefte aan een uitgebreide documentatie. Deze is eveneens in een (niet openbaar) rapport bijeengebracht:

Daamen, C. P. M., Wegener, J. W. M., Feenstra, J. F., Aiking, H., **Een analyse van de in de periode 1955-1970 voor AKZO toegankelijke kennis en inzichten m.b.t. de gevaren voor mens en milieu van het storten van met HCH en/of kwik verontreinigd materiaal**, (Amsterdam: Instituut voor Milieuvraagstukken/VU 1990)

Elke zaak van de staat tegen vervuilers brengt soortgelijke vragen met zich mee en leidt tot nieuwe (niet openbare) rapporten zoals:

Daamen, C. P. M., Aiking, H., **Een analyse van de in de periode 1955-1970 voor Latour B.V. toegankelijke kennis en inzichten m.b.t. milieuvriendelijk(er) alternatieven voor het rechtstreeks lozen van verontreinigd galvanisch bedrijfsafvalwater op de bodem**, (Amsterdam: Instituut voor Milieuvraagstukken / VU 1990)

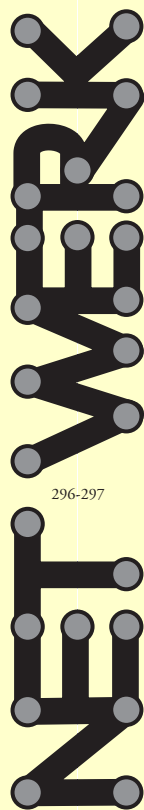
Milieu- en techniek- geschiedenis hand in hand

Woronoff, Denis, (red), **Forges et forêts. Recherches sur la consommation proto-industrielle de bois**, (Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1990) Recherches d'histoire et de sciences sociales/ Studies in history and the social sciences, nr. 43, ISBN 2-7132-0952-8 FF 150

De ijzernijverheid en de ontwikkeling van het bos waren in vele Franse regio's nauw met elkaar verbonden. Denis Woronoff heeft het initiatief genomen, studies die in beginsel meer het karakter hadden van lokaal historisch onderzoek, zodanig bijeen te brengen dat techniekgeschiedenis en milieugeschiedenis elkaar op een uitzonderlijke manier kunnen verrijken. Hout bevond zich in het Franse Ancien Régime in het centrum van de bedrijvigheid. Het boek laat zien hoe divers de vraag naar hout was en voor hoeveel verschillende doeleinden het diende, waardoor de vragende partijen met elkaar in konflikt konden raken. De vestiging van ijzerverwerkende nijverheid en in het bijzonder hoogovens kon dan ook op stevig verzet rekenen van de kant van dorpen en steden. Dit is niet verwonderlijk, als men bedenkt dat de jaarlijkse consumptie van twee hoogovens ongeveer overeenkwam

met die van een middengrote stad als Dijon. Lagere en hogere overheden moesten zich vaak mengen in de strijd tussen de houtconsumerende partijen. De ijzernijverheid werd voor dit boek gekozen omdat zij een zeer grote consument van hout was, maar uiteindelijk is de wens om alle takken van nijverheid bij het onderzoek te betrekken. Ijzer is ook interessant omdat vele technologische innovaties zich aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw voordeden, in het bijzonder in de wijze waarop de energie afkomstig van hout op efficiëntere wijze gebruikt kon worden. Tegelijk bracht de opkomst van steenkool veranderingen teweeg. Het boek legt bloot hoe de technische en economische dynamiek het aanzien van het bos veranderde. Niet alle Franse regio's waarbij sprake was van een relatie tussen ijzer en bos zijn in dit boek vertegenwoordigd. Maar de wel aanwezige studies geven al een boeiend inzicht in veel milieuhistorische verschijnselen en de ingrijpende wijze waarop een bepaalde industrietaak haar invloed kan uitoefenen. Die invloed is niet alleen direct, maar ook indirect en op een structureel andere manier in de bergen dan in de laagvlaktes. Ondanks de overkoepelende rol van Woronoff als redacteur, mist het boek nog wat overgangen tussen de verschillende bijdragen, maar elk

27

296-297

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van de hoofdstukken op zich is al de moeite van het lezen waard.

M.D.

Grensoverschrijdende vervuiling

Van de Duitse milieuhistoricus dr. Johann Paul te Bergisch Gladbach is de vraag binnengekomen, of er Nederlandse onderzoekers zich bezig houden met de Nederlandse reactie op de vervuiling van de Rijn vanaf de negentiende eeuw. Hier volgt een deel van zijn brief: "Ich beabsichtige, an der Universität Siegen Entstehung, Auswirkungen und Umgang mit Gewässerunreinigung in zwei europäischen Regionen miteinander zu vergleichen.

Ein Untersuchungsfeld soll der linke Niederrhein in Nordrhein-Westfalen mit dem Vorfluter Niers sein, der seit dem 19. Jahrhundert durch kommunale und industrielle Abwässer vor allem aus Mönchengladbach und Viersen stark belastet wird und dies in die Niederlande transportiert. Aus dem bisherigen Aktenstudium, habe ich den Eindruck gewonnen, daß die Niederländer als Unterlieger diese zunehmende Verunreinigung mit gemischten Gefühlen betrachtet haben. So haben sie zum Beispiel den Bau eines Abwasserkanals zur Maas

abgelehnt. Auch wunderte sich eine Venloer Zeitung in 1927 darüber, daß man in Deutschland viel Geld für den Nürburgring ausgabe, aber kein Geld für bessere Kläranlagen an der Niers habe. Offenbar wurde die Entwicklung am Niederrhein in den Niederlanden aufmerksam beobachtet.

Deshalb möchte ich in einem zweiten Schritt untersuchen, wie die Niederländer auf die zunehmende Verschmutzung des Rheins durch die Abwässer aus dem Ruhrgebiet reagiert haben und welche Folgen diese im Nachbarland hatten, beziehungsweise haben."

Mocht er onder de lezers van Net Werk iemand op de hoogte zijn van onderzoek op dit gebied, dan kan hij/zij zich richten tot dr. J. Paul Kippehausen 63 D-5060 Bergisch Gladbach 1 (dan ook graag een bericht aan de redactie van Net Werk, evenals een vermelding van dit bericht in de correspondentie met dr. Paul).

De milieuproblemen van een oude stad: Kampen tussen 1875 en 1940

Prins, R. E. J., **Hinderwet en leefklimaat in Kampen, 1875-1940, doctoraalscriptie** (Kampen: Rijksuniversiteit Utrecht, 1991)

Het onderzoek spits zich toe op vier aspecten: welke vormen van overlast waren aanleiding tot bezwaren? Welke gevolgen hadden de verschillende energiebronnen voor de mate aan overlast die de omwonenden moesten verdragen? welke vormen van bedrijvigheid werden als bezwaarlijk ervaren? Hoe ontwikkelde zich bedrijvigheid in de binnenstad en welke gevolgen had dit voor de overlast?

De bronnen worden kritisch gebruikt en de betrouwbaarheid ervan getoetst. Ondanks de beperkingen die de bronnen oplegden, was het toch mogelijk een overzicht te krijgen waarmee de gestelde vragen in beduidende mate beantwoord werden. Zowel het type als de lokatie van overlast zijn in kaart gebracht. Prins richt zich niet alleen op de milieubelasting van de industrie, maar ook van ambachten en middenstandsbedrijven. De kaarten van Kampen tonen ook aan dat de potentieel vervuilende bedrijven niet geconcentreerd lagen, maar gespreid waren in het fijnmazig stedelijk weefsel. Het kenmerkende van Kampen is juist de mate waarin de bedrijvigheid zich in de zeer dicht bebouwde binnenstad heeft gevestigd (met de vrij logische uitzondering van de buiten de stadswallen gelegen blekerijen). Duidelijk wordt dat sterke geuren en geluiden de omwonende meer bezig hebben gehouden

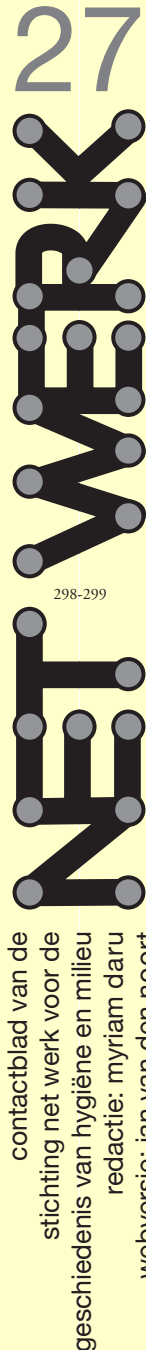
dan gevaren (waarvan wij ons maar sinds betrekkelijk korte tijd bewust zijn). Het blijkt dat in een stad als Kampen - waar de bedrijvigheid niet de dynamiek had van grote industriële centra - toch sprake is van een vrij grote mate aan overlast, juist door de spreiding en de plaatsing van de op zich meestal vrij kleine bedrijven temidden van gebieden met een woonfunctie. De scriptie geeft een goed afgerond beeld van het onderwerp.

Voor meer informatie kan men zich wenden tot de auteur Drs. Ronald Prins, 2e Ebbingstraat 10 8261 VV Kampen Tel. 05202-12893

Signalementen

Bij een aantal referenties kon ik (nog) niet alle normaal gangbare bibliografische gegevens achterhalen, maar de titels leken mij voldoende interessant om de boeken toch hier op te nemen. (M.D.)

Annenkov, V. V., 'Problems and approaches in historical geography of global environmental changes', **Geojournal. International Journal of physical, biological, and economic geography and applications in environmental planning and ecology** (Dordrecht). jrg. 20 (1990) nr. 1990 p. 2.
Bährmann, Rudolf, 'Zur Wandlung

des Verständnisses der Mensch-Umwelt Beziehungen von der Klassik bis zur Gegenwart', **Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität** (Jena). jrg. 38 (1989) nr. 1989 p. 4/5.
Billaud, Jean-Paul, **Le Marais poitevin. Rencontres de la terre et de l'eau**, (Paris: L'Harmattan) FF 105.
'Zone humide parmi les plus importantes de France, le marais poitevin constitue un écosystème fragile où l'eau interdit les stratégies individuelles. Mais au cours des siècles pour les uns l'eau est un atout, pour d'autres une contrainte à éliminer. Cette analyse socio-historique éclaire les mécanismes sociaux autour des enjeux que constitue la gestion de ce milieu.'
Blackburn, Julia, **Charles Waterton 1782-1865. De eerste natuurbechermer**, (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1990), ISBN 90-282-0741-4
Bonnin, Jacques, **L'eau de l'antiquité. L'hydraulique avant notre ère** (Paris: Eyrolles, 1984) Collection de la direction des études et de recherches de l'Electricité de France ISSN 0399-4198 FF 370.-
Cadoret, Anne, (red), **La protection de la nature, historique et idéologie: de la nature à l'environnement**, (Paris: L'Harmattan) FF 105
'Dans cette étude, deux grandes séries de questions sont abordées:

l'identité des gestionnaires de la protection et l'explication idéologique de cette même protection.'
Cauquelin, Anne, **L'invention du paysage**, (Paris: Plon, 1990), ISBN 2-259-02193-x, FF 110.-
Cosgrove, Denis en Geoff Pelt, (red), **Water, engineering and landscape**, (London/New York: Belhaven Press, 1991), ISBN 1-85293-069-1
Degener, Dieter, '25 Jahre VEB Wasserversorgung und Abwasserbehandlung. Rückblick und ausblick', **Wasserwirtschaft und Wassertechnik** (Zürich). jrg. 39 (1989) nr. 4, p. 74 ff.
Ewijk, Tom van, 'Een halve eeuw roeien. Piet Hoetmer van het Naardermeer', **Natuurbehoud**. jrg. 22 (1991) nr. 3 p. 22-23.
Fiedler, K., 'Gesellschaftliche Hygieneforderungen. Triebkräfte kollektiven und individuellen Handelns?', **Zeitschrift für die Gesamte Hygiene und ihre Grenzgebiete**. jrg. 35 (1989), nr. 3, p. 173 ff.
Flohn, Herbert, **Das Problem der Klimaänderungen in Vergangenheit und Zukunft**, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988) WB-Forum, nr. 8, ISBN 3-534-80017-6 DM 19,80
Gaastra, Femme S., **De geschiedenis van de VOC**, (Zutphen: De Walburg Pers, 1991) Fl. 39,50
Met een hoofdstuk waarin de hygiënische omstandigheden aan de orde

komen (het aantal sterfgevallen aan boord van de schepen van de VOC steeg tussen 1770 en 1775 tot ca. 23% van de bemanning)

Heijden, Cor van der, 'Tegen de cholera was Nederland machteloos', **NRC**. Zaterdag Bijvoegsel (Rotterdam 1991, 15 juni) p. 3.

Bespreking van 'Utrecht en de cholera' van Piet 't Hart.

Kalaora, Bernard, **Le Musée vert ou le tourisme en forêt. L'invention du tourisme forestier, le cas de la forêt de Fontainebleau**, (Paris: Anthropos, 1981), ISBN 2-7157-1013-5.

Kalaora, Bernard, 'Les natures de paysage au ministère de l'Environnement', **Le Débat**. (1991) nr. 65, mai-août p. 120-128.

Kalaora, Bernard en Antoine Savoye, **La forêt pacifiée. Sylviculture et sociologie au XIXe siècle**, (Paris: L'Harmattan, -) FF 85

'Au tournant du siècle, des agents de l'administration forestière prennent conscience des implications économiques et sociales de leur mission sylvicole. Véritables experts sociaux, ils proposent des moyens d'action pour concilier la conservation des forêts et la sauvegarde des sociétés pastorales. C'est de ces praticiens chercheurs, à l'épreuve des hommes et des faits, qui expérimentent une sociologie concrète, dont il est question ici, et de leurs travaux. Une étude qui s'inscrit dans une

démarche plus générale d'approche des usages sociaux de la nature.'

Kammerer, Jost, 'Wasserversorgung im römischen Reich', **Schweizerische Technische Zeitschrift**. jrg. 87 (1990) nr. 2 p. 9 ff.

Kraaijeveld, Jacques, **De grote boodschap, deel 1**, (Amsterdam: Amber, 1991), ISBN 90-5093-144-8

Een zeer populair gesteld boekje met 'van dik hout zaagt men planken' humor. Charles Liernur krijgt aandacht, met illustraties, maar noch zijn persoon, noch zijn gescheiden afvoersysteem staan er correct afgebeeld.

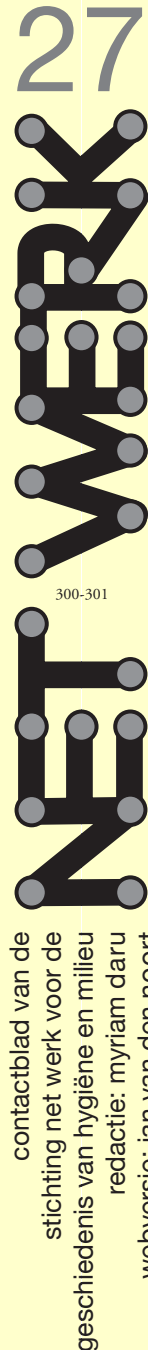
Libbenga, Jan, "In 1090 was het warmer dan nu". Jean Gimpel, strijder tegen anti-vervuilers en nostalgie', **NRC Handelsblad**. (1991) nr. 11 juni p. 14. Interview van Jean Gimpel, n.a.v. **The waning of the High Tech World** (een nog te verschijnen boek).

Merchant, Carolyn, 'Gender and environmental history', **The Journal of American History**. jrg. 76 (1990) nr. 4 p. 1117 ff.

Montfrans, H. M. van, L. W. S. de Graaff en J. M. Mourik e. a., (red.), **Delfstoffen en samenleving**, (Haarlem /s-Gravenhage: Rijks Geologische Dienst/ SDU, 1990) Geologie van Nederland, nr. 2, ISBN 9012052386

Nordin, M., **Histoire de l'hydraulique**, (Paris: Masson, 1991), ISBN 2-225-82295-6 FF 220

Oorschot, Jan van, 'De boeiende historie ven Eindhoven, de Eind-

hovenaren en hun gezondheid', **Ach lieve tijd**, (Zwolle: Waanders, 1991) 199-218, ISBN 90-400-0027-1

Een van de recentere uitgaven van Waanders' reeks van populariserend stadsgeschiedenis. De nadruk ligt meer op anecdotes en institutionele geschiedenis, maar met enkele sprekende foto's.

Raat, Friederike de, 'Oud straatmeubilair in museum', **NRC Handelsblad**, 15 juni 1991. (betreft o.a. urinoirs).

Stumpel, A. R. J. en R. van den Doel, (red), **Medische milieukunde**, (Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema, 1989), ISBN 90-313-1026-3

6 Pieters, J. J. L., Bogaard, C. J. M. van den, Anema, P. J., 'Rol en werkwijze van het Staatstoezicht op de volksgezondheid'

7 Trouwborst, T., Schippers, J. C., 'Drinkwater'

Tenbruck, Angela, 'Des Kaisers neue Bäder. Ein Jahrhundert Haltenbäder im Rheinland', **Neues Rheinland**. jrg. 33 (1990) nr. 5 p. 46-49.

White, Richard, 'Environmental history, ecology and meaning', **The Journal of American History**. jrg. 76 (1990) nr. 4 p. 1111 ff.

Winkler, Heidrun, 'Wasserversorgung und Abwasserbeseitigung als Probleme der Bielefelder Stadtpolitik der zweiten Hälfte des 19.

Jahrhunderts', **Jahresberichte des historischen Vereins für die Grafenschaft Ravensberg (Bielefeld)**. jrg. 77 (1988/1989) p. 105 ff.

Addenda en corrigenda voor de enquête 1991

Ter herinnering: de enquête over nederlandstalig hygiëne- en milieuhistorisch onderzoek is voor inzenders van relevante informatie gratis te ontvangen. Anderen krijgen de brochure toegezonden door overmaking van Fl 8.- op het giro-nummer van Net Werk te verkrijging (o.v.v. enquête 1991).

dr. L.A.M. Giebels archivaris van het Hoogheemraadschap Rijnland - Oud Archief Hoogheemraadschap Rijnland, Breestraat 59 2311 CJ, Leiden. Publikatie: Giebels, L., (red), **Waterbeweging rond Gouda** van ca. 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen IJssel en Gouwe, (Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1988)

Adriaan van Oosten, Marathonweg 77 drie hoog 1076 TD Amsterdam 020-676248: Onderzoek over vegetariërsbond en bond tegen vivisectie (privé).

E.M.T. Beenackers WODC ministerie van Justitie literatuuronderzoek geschiedenis van milieuvervuiling (verschenen, zie elders in dit nummer).

dr. W. van den Broeke: correctie van adres: Fazantenkamp 792 3607 EA Maarssenbroek 03465-64966

J.W. Copius Peerenboom
D'Almarasweg 12 6525 DW Nijmegen heeft meegewerkt aan epidemiologisch-toxicologisch deel van handboek milieu, inclusief historische achtergronden en werkt verder aan toxicologisch-historische onderwerpen.

Drs. Willem Foorthuis Nieuwe Bleekerstraat 11 Groningen Onderzoek naar veenbranden in de 18e-19e eeuw (een ernstig milieu-hygiënisch probleem)

prof. H. A. M. J. ten Have: adreswijziging. Nieuw adres: De Gildekamp 30-45 6545 KR Nijmegen

Dirk Ijtsma: nieuw adres van IVAM Nieuwe Prinsengracht 130 1018 VZ Amsterdam

drs. Gemma C.M. Jansen Regentesseplantsoen 4 2801 CK Gouda
Publikatie: Water systems and sanitation in the houses of Herculaneum in: Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome Antiquity L (1991) 145-166

Klaas Geert Lugtenborg Paterswolde 35 9726 BB Groningen, tel. privé 050-142484 Postbus 716 9700 AS Groningen: begeleiding van vooronderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland in de periode 1800-1924. Probleemstelling: Het ontwikkelen van een model waarmee relevante

gegevens over (potentieel vervuilde) bedrijfsterreinen in Friesland kunnen worden opgespoord.

Traceren van deze locaties en beschrijven van productieprocessen. Duur: september-december 1991) Verwachte afronding in de vorm van een rapport met aanbevelingen m.b.t. vervolgonderzoek en de inschakeling van studenten geschiedenis hierbij (maximale looptijd 5 jaar) Samenwerking met Provincie Friesland, Van Hall Instituut, IMSA. Ondersteuning van de Provincie Friesland.

Carin Meulders heeft haar onderzoek over het wassen kort geleden afgerond.

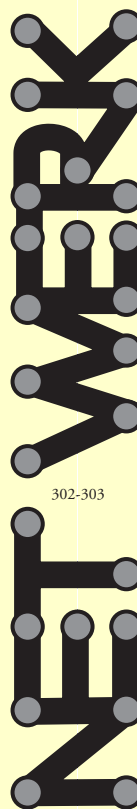
Ronald Prins: onderzoek in april 1991 afgerond- zie elders in dit nummer.

prof. Dr. Egbert Tellegen IVAM
Nieuw adres van IVAM Nieuwe Prinsengracht 130 1018 VZ Amsterdam

Dolf van Weezel-Errens, Raai gras 237 8935 GB Leeuwarden 058-883133 inventariseert en bestudeert (in het kader van het Monumenten Inventarisatie Projekt en uit eigen belangstelling) urinoirs o.a. bij kerken en industrieel vervaardigde prefab urinoirs op boerderijen en zoekt informatie over soortgelijke onderwerpen.

Drs. H. v.d. Windt. Het telefoonnummer van het Biologisch Centrum (werkadres) is 050-639111.

27

302-303

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 28

304-305

Lezen over water

Dit nummer van Net Werk staat (weer) grotendeels onder het teken van bibliografische signalementen over water, nog steeds een van de meest aantrekkelijke en bestudeerde thema's op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Je zou zelfs kunnen zeggen dat water het hoofdbindmiddel is tussen milieu en hygiëne... Daarnaast nog enkele andere thema's met recente (en soms minder recente) literatuur.

Waterkwaliteit

Onderzoek over de kwaliteit van het drinkwater in het heden en verleden, in het bijzonder de chemische, de bacteriologische en de biologische analyse.

Hamlin, Christopher, **A science of purity. Water analysis in nineteenth century Britain**, (Bristol: Adam Hilger, 1990) , ISBN 0-7503-0042-6 Met bereedeneerde bibliografie en register

Hamlin, Christopher, **What becomes of pollution: adversary science and the controversy on the self-purification of rivers in Britain, 1850-1900**, (Garland: New York, 1987) Ook verschenen als UMI dissertatie 1990

During, R. S. en W.H. Schreurs,

De natuurlijke historie van de Utrechts-Noordhollandse Vecht. Analyse van het ecologisch functioneren van de Vecht in een referentieperiode, Instituut voor Ruimtelijke Organisatie (INRO)TNO. (Haarlem/Nieuwegein: september 1991), Nota RPV 91.07.

Kosman, **Drinken uit de plas 1888-1988, 100 jaar Amsterdamse plassenwaterleiding**, (Amsterdam: 1988)

Nog meer over water...

Allinne, J. P., 'L'eau des Pyrénées: utopies et contraintes autour de la Révolution', **Revue Géographique des Pyrénées**. jrg. 60 (1989) 1
nr. 3 p. 345-356. 2

Attenborough, David, **The first Eden. The mediterranean world and Man**, (Boston/Toronto: Little, Brown and company, 1987), ISBN 0-316-05750-9 fl 12,50 bij antiquariaat Steven Sterk, Utrecht Begeleidingsboek bij een PBS televisiereeks

Brown, J. C., 'Coping with crisis? the diffusion of waterworks in late 19th century german towns', **Journal of Economic History**. jrg. 48 (1988) nr. june p. 307-318.

Hassan, J. A., 'The growth and impact of the British water industry in the nineteenth century', **Economic History Review**. jrg. 38 second series (1985) p. 531-547.

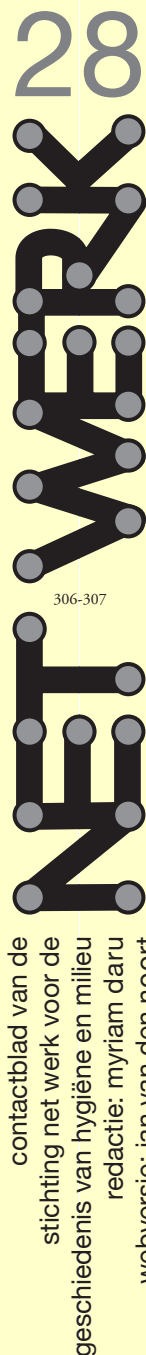
En over het baden...

Wie meer wil weten over de 'badpraktijken' in de negentiende eeuw kan te rade gaan bij de volgende publicatie: Lachmayer, Herbert, Sylvia Mattl-Wurm en Christian Gargerle, (red.), **Das Bad. Eine Geschichte der Badekultur im 19. und 20. Jahrhundert**, (Wien: Residenz, 1991), ISBN 3-7017-0723-5 DM 140.- "Eine kultur-, zivilisations- und technikgeschichtliche Darstellung der Körperpflege als Luxus und Alltäglichkeit im privaten und auch öffentlichen Bad." Dit boek valt onder het predikaat 'coffee table book' door de afmetingen, de presentatie en de prijs, maar biedt een aantal historische essays (waarvan enkele al verschenen in het eerder besproken nummer van De Architect over de badcultuur). Helaas geen register. De zwart-wit foto's hebben niet de kwaliteit die bij de prijs hoort.

De kunsthistorica Linda Nochlin (bekend door o.a. haar werk over het realisme in de schilderkunst en over de relatie tussen macht en kunst) houdt de zesde **Horst Gerson lezing aan de Rijksuniversiteit te Groningen** onder de titel: **Bath-time: Renoir, Cézanne, Daumier and the practices of bathing in nineteenth-century France**. Plaats en tijd: aula van de universiteit, donderdag 21 november, 16.00.

Water en Oudheid

- Bonnin, Jacques, **L'eau dans l'antiquité. L'hydraulique avant notre ère**, (Paris: Eyrolles, 1984) Collection de la Direction des Etudes et Recherches d'Electricité de France, nr. ISSN 0399-4198.
- Burns, A., 'Ancient Greek water supply and city planning. A study of Syracuse and Acragas', **Technology and Culture**. jrg. 15 (1974) p. 389-412.
- Collin Bouffier, S., 'L'alimentation en eau de la colonie grecque de Syracuse. Reflexions sur la cité et son territoire', **Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Série Antiquité**. jrg. 99 (1987) nr. 2 p. 661-691.
- Dybkjear-Larsen, J., 'The watertowers of Pompeii', **Analecta Romana**. (1982) nr. 11 p. 41-67.
- Eschebach, H., 'Katalog der pompejanischen Laufbrunnen und ihre Reliefs', **Antike Welt**. (1983) nr. 3 p. 21-26.
- Fabre, G., J.L.Fiches en J.L. Paillet, 'L'aqueduc romain. Archéologie, histoire et géosystème', **Archéologie en France Métropolitaine. Courier du CNRS**. (1989) nr. 79 p. 40-41.
- Fahlbusch, H., **Vergleich antiker griechischer und römischer Wasserversorgungsanlagen**, Proefschrift (Technische Universität Braunschweig 1981).
- Frontinus Gesellschaft e.V., **Die**

- 2 **Wasserversorgung antiker Städte**, (Mainz: 1987)
- 3 Frontinus Gesellschaft e.V., **Die Wasserversorgung antiker Städte**, (Mainz: 1988)
- Frontinus Gesellschaft e.V., **Wasserversorgung im Antiken Rom**, (München/Wien: R. Oldenbourg, 1983)
- Grassnick, M., 'Gestalt und Konstruktion des Abortes im römischen Privathaus', **Gesundheitsingenieur**. (1982) nr. 103 p. 1-10.
- Hodge, A. Trevor, (red), **Future currents in aqueduct studies**, (Leeds: Francis Cairns, 1991), ISBN 0-905205-80-4.
- "What would be the approach most profitably to be followed in future studies in Roman aqueducts?". This question was put by professor Hodge to five distinguished participants in a colloquium on ancient aqueducts held in New York in 1987. Their answers were bipartite: a clear response in general terms, followed by a supporting exposition of some particular aspect of the problem, drawn from each scholar's own research. To these five papers this book adds a further eight, forming a representative account of current thinking in this important field of ancient technological and engineering skills. All papers are in English; the scholarly range, however, is international."
- Jansen, G. C. M., 'Voorzieningen van water, sanitair en afvalwater-

- afvoer in het Romeinse provinciestadje Herculaneum (Italië)', **H2O**. jrg. 24 (28 maart 1991) nr. 7 p. 180-185.
- Jansen, G., **Systemen van watervoorziening en sanitair in de woonhuizen van Herculaneum**, doctoraalscriptie (Nijmegen: KUN 1989).
- Jansen, G., 'Water systems and sanitation in the houses of Herculaneum', **Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome - Antiquity** 50. (1991) p. 145-166.
- Kammerer, J., 'Wasserversorgung im römischen Reich', **Schweizerische Technische Zeitschrift**. jrg. 87 (1990) nr. 2 p. 9 ff.
- Kastenbein, W., 'Der Stollen des Eupalinos', **Mitteilungen aus dem Markscheidewesen**. jrg. 73 (1966) p. 26-36.
- Kienast, H., 'Der Tunnel des Eupalinos auf Samos', **Mannheimer Forum**. (86/87) p. 179-241.
- Kretschmer, F., 'Römische Wasserhähne', **Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte**. (1960/61) nr. 48 p. 50,62.
- Mygind, H., 'Die Wasserversorgung Pompeijs', **Janus**. (1917) nr. 24 p. 294-351.
- Mygind, H., 'Hygienische Verhältnisse im alten Pompeij', **Janus**. (1921) nr. 25 p. 251-281.
- Riemers, P., 'Opus omnium dictum maximum; Literary sources for

the knowledge of Roman city drainage', *Opuscula Romana*. jrg. XVII (1989) nr. 10 p. 137-141.

Schadewaldt, H., 'Zur Geschichte des griechisch-römischen Bäderwesens', *Ärztliche Praxis*. jrg. 20 (1968) nr. 396 ff; 448ff.

Smith, N., 'Roman hydraulic technology', *Scientific American*. (1978) nr. 223 p. 154-161.

Tölle-Kastenbein, R., 'Doppelstollen', *Kultur & Technik*. jrg. 14 (1991) nr. 2 p. 39-43.

Töll-Kastenbein, Renate, *Antike Wasserkultur*, (München: C.H. Beck, 1990).

Ververgaert, P., 'Moderne problemen, antieke oplossingen; milieubeheer in het Romeinse Rijk', *Intermediair*. (1985) nr. 10 p. 45-59.

Tuberculose

Tuberculose is een van de belangrijke beweegredenen geweest voor een toegenomen hygiëne-propaganda en -via het geloof in de genezingskracht van de zon- voor een vormgeving van steden die meer belang schonk aan de ideologie van zon, licht en groen .

Bardet, J. A. en e.a., (red), *Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis. XIXe-XXe siècles*, (Parijs: 1988)

Bryder, L., *The Magic Mountain: a social history of tuberculosis in twentieth century Britain*, (New

York: Oxford University Press, 1988).

Caldwell, M., *The last crusade: the war on consumption 1862-1964*, (New York: Atheneum, 1988).

Coury, C., *La tuberculose au cours des âges. Grandeur et déclin d'une maladie*, (Suresnes: 1972).

Dessertine, D. en O. Faure, *Combattre la tuberculose 1900-1940*, (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1988).

Grellet, I. en C. Kruse, *Histoires de la tuberculose*, (Parijs: Ramsay, 1983).

Guillaume, Pierre, *Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux XIXe et XXe siècles*, (Paris: Aubier-Montaigne, 1986).

Otto, R., Spree, R., Vögele, J., 'Seuchen und Seuchenbekämpfung in deutschen Städten während des 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Stand und desiderata der Forschung', *Medizinhistorisches Journal*. jrg. 25 (1990) nr. 3-4 p. 286-304.

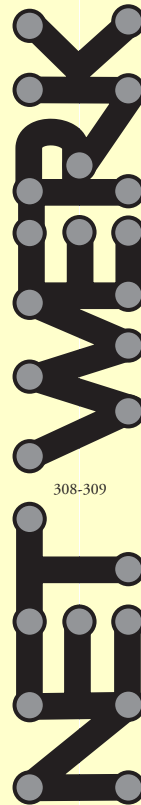
Schillings, P. H. M., *Wat de tuberculose ons leerde. Afscheidscollege gegeven op 28 februari 1986*, (Nijmegen: KUN, 1986)

Sickenga, F. N., *Korte geschiedenis van de tuberculosebestrijding in Nederland 1900-1980*, (Den Haag: 1980) (een van de weinige overzichten).

Smith, F. B., *The retreat of tuberculosis 1850-1950*, (London: Croome Helm, 1988)

3
4

28

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Zuiver, ook van ras. De bedenkelijke kanten van de hygiëne.

Terzijde: zyklon B werd eerst ontwikkeld als desinfectiemiddel en daarna in vernietigingskampen toegepast.

Faith Weiss, S., *Race hygiene and national efficiency: the eugenics of Wilhelm Schallmayer*, (Berkeley CA: University of California Press, 1987)

Noordman, Jan, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950*, (Nijmegen: SUN, 1989) , ISBN 90-6168-2983 f 39,50.

Proctor, R. N., *Racial hygiene: medicine under the Nazis*, (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1988).

Schmuhl, Hans-Walther, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerteten Lebens" 1890-1945*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987) Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, nr. 75 DM 88.-

Weingart, Peter, Jürgen Kroll en Kurt Bayertz, Rasse, *Blut und Gen. Geschichte der Rassenhygiene in Deutschland*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) DM 58.-

Natuur als concept

Merchant, Carolyn, *Ecological revolutions: nature, gender and science in New England*, (Chapel Hill: University of North Carolina, 1989) \$ 34.95.

Sieferle, Rolf Peter, *Die Krise der menschlichen Natur. Zur Geschichte eines Konzepts*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989) , ISBN 3-518-11567-7<1400>.

Wroblewski, J., 'Nature and Man. Dilemma of the present and the Future', *Theoria. Rev. de teoría, historia y fundamentos de la Ciencia*. jrg. 2 (1986-1987) p. 309-322.

Tuin/stad/tuinstad

Schreijnders, Rudy, (red), *De droom van Howard*, (Rijswijk: Elmar, 1991) , ISBN 90-6120-7991 Bibliografie, namenregister.

De door de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten gegeven definitie van de tuinstad was: 'De tuinstad is een stad, bestemd om er gezond te kunnen leven en te werken, van een omvang welke een opgewekt sociaal leven mogelijk maakt, maar niet groter; omgeven door een groen zoom; terwijl het land eigendom is en blijft van de gemeenschap.' Het boek schetst het ontstaan van de tuinstad idee,

- 4 hoe het idee in Nederland postvatte en hoe de uitwerking plaats vond.
- 5 Vooral het laatste vormt een probleem. De meeste buurten gebouwd in navolging van het tuinstadidee zijn aan renovatie toe, een aantal is al gesloopt.

Bollerey, F., G. Fehl en K. Hartmann (red), **Im Grünen wohnen - im Blauen planen**, (Hamburg: Hans Christians Verlag, 1990) Stad Planung Geschichte, nr. 12, ISBN 3-7672-1110-6 f 89,10

Le Dantec, D. en J-P. Le Dantec, **Reading the French garden**, (Cambridge(Mass.)/London: The MIT Press, 1990), ISBN 0-262-12144-1 f 69,55

Bibliografisch allerlei

De titels opgenomen in de hierna volgende lijst hebben met elkaar gemeen dat zij kunnen bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van hygiëne en milieu, en nog niet eerder in Net Werk zijn gesignaleerd. Daarom zijn ook enkele publicaties van meer dan twee jaar geleden opgenomen. Alle titels die in Net Werk verschijnen zijn ingevoerd in een database bestand, worden daar voorzien van trefwoorden en kunnen selectief worden opgevraagd op auteur(s), woord(en) in titels, tijdschrift, publicatiedatum of trefwoord(en). Het bestand heeft kortgeleden de 1000 titels gepas-

seerd. Een stricte methodiek wordt uit tijdgebrek nog niet toegepast. Mocht een stagiaire zich aanbieden om hiervan een mooie bibliografie te maken op dit nog niet goed ontgonnen terrein, dan is zij/hij zeer welkom.

Amstel, A. R. van e.a., **Cassave uit Thailand voor de Nederlandse veehouderij (een analyse in het kader van de Nederlandse uitwerking van de World Conservation Strategy, van de sociaal-economische en ecologische gevolgen van niet-duurzaam landgebruik**, (Amsterdam: 1986)

Andrieu, G., 'Les médecins culturistes à la fin du XIXe siècle en France', **Stadion**. jrg. 12-13 (1986-1987) p. 311-316.

Barrows, S., R. Room en J. Verhey, (red), **The social history of alcohol, drinking and culture in society**, Berkeley CA 1984 (Berkeley: Alcohol Research Group Berkeley, 1987)

Bayer, R., (red), **The health and safety of workers. Case studies in the politics of professional responsibility**, (New York: Oxford University Press, 1988)

Beltran, A., 'Du luxe au coeur du système. Electricité et société dans la région parisienne 1800-1939', **Annales ESC**. jrg. 44 (1984) nr. 5 p. 1113-1136.

Benaroyo, L., "L'avis au peuple sur sa santé" de Samuel-Auguste

28 NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

- Tissot (1728-1797): la voie vers une médecine éclairée', (Zürich: 1988) **Zürcher Medizinische Abhandlungen**, nr. 195, ISBN 3-260-05204.
- Bos, J. L., 'Lood van eeuwen her', **Politie, dier en milieu**. (1988) nr. 6 p. 186-188.
- Brunner, K., 'Umwelt und Mittelalterliche Geschichte', **Beiträge zur historischen Sozi-alkunde**. jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 118-123.
- Carpentier, K. J., **The history of scurvy and vitamin C**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988)
- Corn, J. K., **Environment and health in nineteenth century America. Two cases studies**, (Frankfurt am Main: P. Lang, 1989) American Universities Studies. Series 9. History, nr. 531 S Fr 80,30
- Currer, C. en M. Stacey, (red), **Concepts of health, illness and disease. A comparative perspective**, (Leamington Spa: Berg, 1986)
- Deben, L., **Van onderkomen tot woning**, Proefschrift (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 1988)
- Etemad, Bouda en Jean Luciani, **World energy production, 1800-1985**, (Genève: Droz, 1991), ISBN 2-600-56-56007-6 SFr 78.-
- "This study allows for the first time yearly series of primary commercial

energy production af all countries in the world from 1800 to 1985. Each of the products concerned (hard and brown coal, natural gas, crude oil, electricity, peat) is shown first in physical units (metric tons, cubic meters, Kwh) and then in comparable energy units (metric tons of coal equivalents, terajoules)."

Evans, R., 'Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth century Europe', **Past and Present**. (1988) nr. 120 p. 123-146.

Fenner, F., D.A. Hennerson, Z. Jezek e. a., **Smallpox and its eradication**, (Genève: WHO, 1988), ISBN 92-4-156110-6, S Fr 250.

'Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland', Gijswijt-Hofstra, Marijke, (red), **Volkkundig Bulletin**. jrg. 17 (juni 1991) nr. 2 f 25.- te bestellen bij P.J. Meertens Instituut Antwoordnummer 10778 1000 RA Amsterdam

Voor de geschiedenis van hygiëne is voornamelijk het artikel van Marijke Gijswijt-Hofstra relevant, met beschouwingen over recent onderzoek. Daarin worden de onderzoeksdisciplines, hun grenzen, onderlinge verbanden en thema's besproken.

Grehan, J. R., 'History and ecology, sociology and science. Evolution by ecology and history. Panbiogeography and fundamen-

tal bio geography', **Journal of Biogeography**. jrg. 17 (1990) nr. 6 p. 650-691.

Hamlin, C., 'Underground Manchester at the Greater Manchester Museum of Science and Industry', **Technology and Culture**. jrg. 32 (1991) nr. 1 p. 97-101.

Heerma van Voss, A., 'Het subtiele beoordelen begrip der gezondheid'. Was de crisis van de jaren dertig slecht voor de gezondheidstoestand?', Blockmans, W. P. en L. A. van der Valk, (red), **Van particuliere naar openbare zorg en terug?**, (Amsterdam: NEHA, 1991) NEHA-series III, nr. 15, ISBN 90-71617-43-2.

Heller, G., 'Leysin et son passé médical', **Gesnerus**. jrg. 47 (1990) nr. 3/4 p. 329-343.

Hoolihan, C., 'Health and travel in nineteenth century Rome', **Journal of the History of medicine and allied sciences**. jrg. 44 (1989) p. 462-485.

Labisch, A. en R. Spree, **Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel**, (Bonn: 1989).

Langstein, L. en F. Rott, (red), **Atlas der Hygiene des Säuglings und Kleinkindes**, (Berlin/Lübeck: Schidt-Römhild, 1918/1989) DM 50.-

MacLeod, R. en M. Lewis, (red), **Disease, medicine and empire: perspectives on western medicine and the experience of european**

expansion, (London, New York: Routledge, 1988).

McPherson, K. L., **A wilderness of marshes: the origins of public health in Shanghai 1843-1893**, (Hong Kong: Oxford University Press, 1987).

Mitchell, Brigitte, (red.), **Campagne anglaise**, (Paris: Autrement, 1990) *Série Monde*, nr. 44, FF 89.-

Mooney, Melvin P., **The organic city. Urban definition and community organization 1880-1920**, (Lexington: University of Kentucky Press).

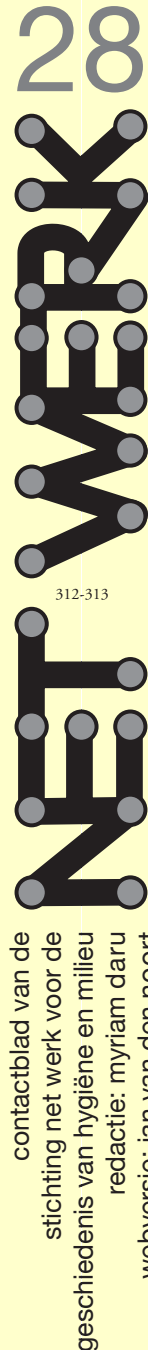
Munnik, D., **Een milieucatastrofe 50 jaar geleden, getoetst aan de huidige inzichten**, (Eersel: 1987).

Riley, J. C., **The eighteenth century campaign to avoid disease**, (London: MacMillan, 1987).

Sandgruber, R., 'Umwelt und Geschichte', **Beiträge zur historischen Sozialkunde**. jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 11-117.

Schmidt, G. H., 'Der Wald der Sächsischen Schweiz als Energiebasis der landesheerlich kursächsischen Eisengrundstoffindustrie (1472-1686)', **Sächsische Heimatblätter**. jrg. 1990 (36) nr. 3 p. 148 ff.

Schöll, P., 'Die Rauriser Wälder und ihre Schlägerung zur Deckung des Holzbedarfs des Rauriser Goldbergbaus im Mittelalter', **Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde**. jrg. 130 (1990) p. 361-406.

Sigerist, H., A. Blaser en C. Mörgele (red.), 'The history of dietetics. An unpublished manuscript', **Gesnerus**. jrg. 46 (1986) nr. 364 p. 249-256.

Sipe, J. E., 'Earth closets and dry earth systems of sanitation in Victorian America', **Material Culture**. jrg. 20 (1988) nr. summer/fall p. 27-37.

Slack, P., **The impact of the plague in Tudor and Stuart England**, (London: -, 1985.)

Sournia, J. C., 'L'idée de police sanitaire pendant la révolution', **Histoire des Sciences Médicales**. jrg. 22 (1988) nr. 3-4 p. 269-276.

6
7 Strohmeier, L., 'L'igiene orale dagli antichi ad oggi', **KOS**. jrg. 6 (1990) nr. 52 p. 44-51.

Super, J. C., 'Food, conquest and colonization in sixteenth century Spanish America', (New Mexico: University of New Mexico Press, 1988.)

Terlouw, Thomas J. A., **De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw : over zeldzame amfibieën in een kikkerland**, (Rotterdam: Vrije Universiteit Amsterdam/ Erasmus Publishing, 1991), ISBN 90-5235-017-5.

'Theories of environmental history', Robbins, W. G., (red), **Environmental Review. Special issue**. (1987) nr. 11 p. 251-321.

Tjalma, G., 'Geschiedenis van de

afvalwaterzuivering in de Rotterdamse Regio in vogelvucht', **H2O**. jrg. 19 (1986) nr. 13 p. 292-293.

Valentinisch, H., 'Umweltprobleme. Das Beispiel der innerösterreichischen Länder in der frühen Neuzeit', **Beiträge zur historischen Sozialkunde**. jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 124-127.

Verstegen, S. W., 'Energiebesparing en economische recessie: de vervanging van elzehoutskolen door dennehoutskolen als brandstof voor de Veluwe koperindustrie in de 19e eeuw', **Bulletin Felua**. jrg. 8 (1986) nr. 2 p. 31-51.

Viazzo, P., **Upland communities. Environment, population and social structure in the Alps since the 16th century**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989.)

Vigarello, G., 'Les rois du sport sous Louis XIV', **L'histoire**. (1989) nr. 122 p. 28-34.

Wiggers, J. B. M., "De riolering bovengrond", intreerede (Delft: TU Delft 1990).

Wöhrle, G., **Studien zur Theorie der antiken Gesundheitslehre**, (Stuttgart: Steiner, 1990) Hermes Einzelschriften, nr. 561 DM 84.-

Woods, J. en J. Woodward, (red), **Urban disease and mortality in nineteenth century England**, (London/New York: 1984).

Ziegler, P., **The Black Death**, (London: 1969).

De zaden der verandering en de historisch-ecologische Columbus discussie

Met veel fanfare en sponsorgeld heeft het Smithsonian Instituut te Washington, D.C. het Columbusjaar aangegrepen om een grootste manifestatie te organiseren. Thema's zijn de veranderingen die in Oost, West en Zuid zijn opgetreden door de migratie van biologische wezens groot en klein. Centraal staan de maïskolf, de aardappelknol, suiker, het paard en besmettelijke ziekten. De grootste tentoonstelling is op 26 oktober opengegaan bij het Smithsonian's National Museum of National History. "Visitors will enter through a massive Spanish-style portal made of 14000 ears of corn. Inside, covering 140000 square feet, they'll find artifacts, multimedia displays and dioramas." Twee en half miljoen dollars heeft het instituut opgebracht (tegenaangesmeten?) om de saga van het vijftal te vertellen. Zes musea en/of parken bieden over heel de States verspreid aanvullende shows: de American Quarter Horse Heritage Center & Museum te Amarillo, Het Brevard Museum te Cocoa (Florida), het Fernbank Museum of Natural History te Atlanta, het natuurhistorisch museum te Santa Barbara, het Witte Museum. The show goes on tot 1 april 1993. Newsweek heeft

een themanummer geheel gewijd aan deze reeks tentoonstellingen en de verschillende onderwerpen voorzien van een populair-wetenschappelijke inleiding. Inmiddels heeft de presentatie van de Smithsonian nogal wat tegenstand en discussie veroorzaakt.

Net Werk 29

In Net Werk 29 veel aandacht voor lopende projecten, o.a. voor onderzoek en voor het vak milieugeschiedenis aan universiteiten.

Meer en betere informatie over activiteiten op hygiëne- en milieugeschiedenis is natuurlijk waar het de redactie van dit contactblad om gaat. Mist u nog informatie of hebt u iets te melden, laat het dan weten, liefst voor het einde van dit jaar.

Dank aan:

Onno Bus, Gemma Jansen, Willem Verstegen, Dolf van Weezel Errens voor hun bijdrage aan de bibliografie c.q. signalementen.

28

NET WERK

314-315

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

OPROEP

Help ons in onze zoektocht naar grijze literatuur.

Docenten en studenten aan universiteiten en onderwijsinstellingen, vrije onderzoekers, laat anderen kennis maken met **scripties en ongepubliceerd werk** op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu.

Stuur (uiteraard tegen vergoeding) interessante werkstukken naar Net Werk.

Voor de beste scriptie hebben we een leuke verrassing in petto.

Secretariaat Net Werk